

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ
СТУСА

МАЦІК ТЕТЯНА ЮРІЇВНА

Допускається до захисту:
завідувач кафедри психології
д.економ.наук, к. псих.н., професор
_____ В.А. Оверчук
« ____ » _____ 2024 р.

**ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ДІТЕЙ У СІМ'ЯХ,
ДЕ БАТЬКИ РОЗЛУЧИЛИСЯ**

Спеціальність 053 Психологія

Магістерська робота

Науковий керівник:
Ю.А. Короцінська,
ст. викладач кафедри психології

Консультант:
К. М.Васюк,
к. психол. н., доцент кафедри психології

Оцінка _____ / _____ /
Голова ЕК: _____

Вінниця 2024

АНОТАЦІЯ

Мацик Т.Ю. Психологічне благополуччя дітей у сім'ях, де батьки розлучилися. Спеціальність 053 «Психологія», Освітня програма «Психологічна реабілітація в надзвичайних ситуаціях». Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2024.

У кваліфікаційній роботі досліджено основні ознаки та функції сім'ї, найбільш поширені причини розлучень у нашій країні, а також зміни поведінки, соціальної адаптації та психологічного стану дітей різного віку й статі в результаті розлучення батьків. Показано результати дослідження впливу корекційної програми на подолання дітьми наслідків розпаду сім'ї. Розроблено рекомендації для батьків, які хочуть допомогти своїм дітям пережити ситуацію розлучення батьківської пари без надмірних ускладнень та порушень.

Ключові слова: сім'я, розлучення, психоемоційне здоров'я, стрес, тривожність, адаптація до нових умов життя, корекційна програма, підтримка.

101 с., 5 табл., 3 рис., 7 дод., 53 джерела.

ANOTATION

Matsyk T.Yu. Psychological well-being of children in families where parents are divorced. Specialty 053 "Psychology", Educational program "Psychological rehabilitation in emergency situations". Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnytsia, 2024.

The qualification work examines the main features and functions of the family, the most common causes of divorce in our country, as well as changes in behavior, social adaptation, and psychological state of children of different ages and genders as a result of parental divorce. The results of the study of the impact of the correctional program on children's overcoming of the consequences of family breakdown are shown. Recommendations have been developed for parents who want to help their children survive the situation of a parental couple's divorce without excessive complications and disturbances.

Key words: family, divorce, psycho-emotional health, stress, anxiety, adaptation to new living conditions, correctional program, support.

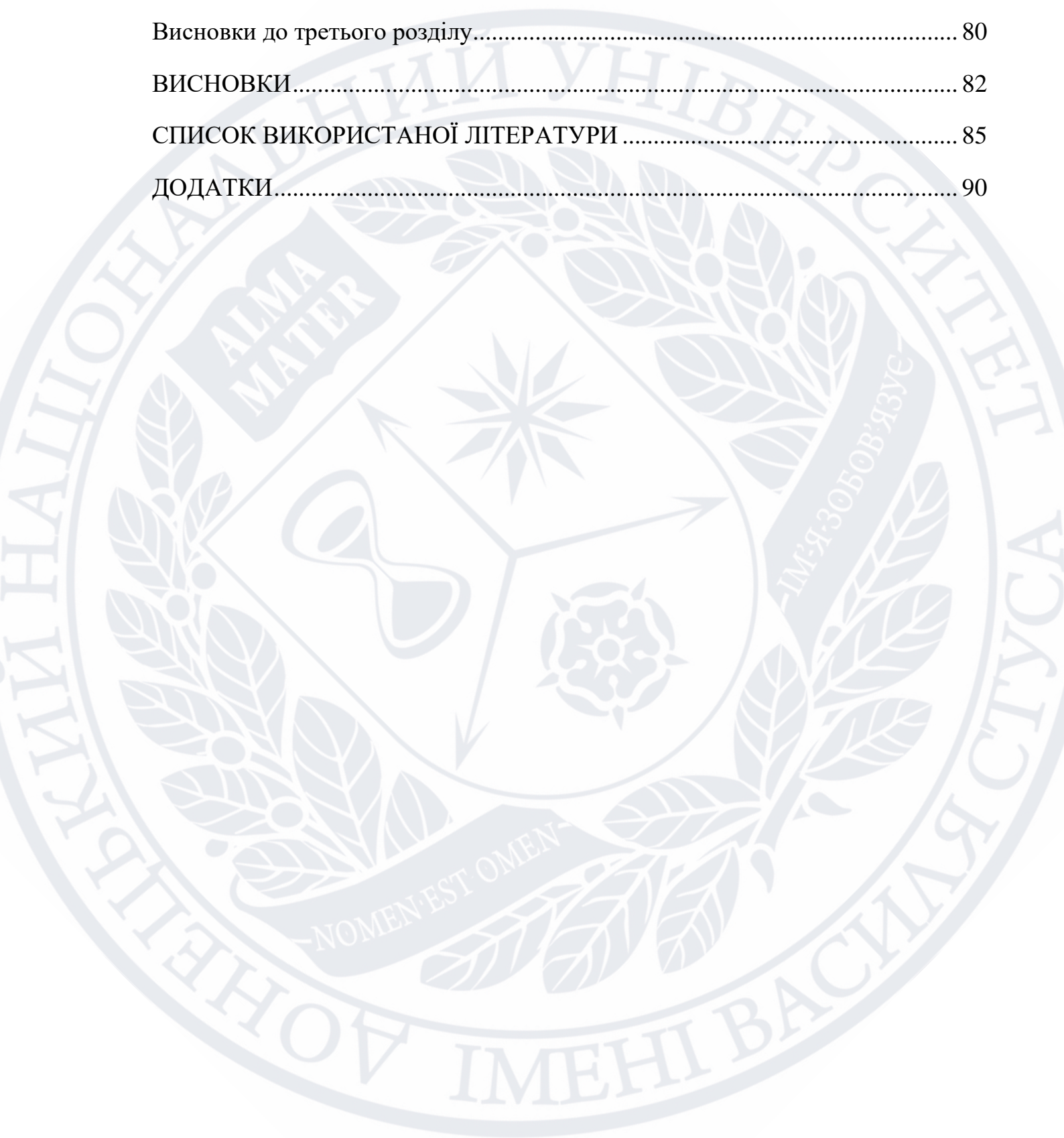
101 pp., 5 tables, 3 figures, 7 appendices, 53 sources.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ДІТЕЙ У СІМ'ЯХ, ДЕ БАТЬКИ РОЗЛУЧИЛИСЯ.....	12
1.1 Характеристика основних ознак та функцій сім'ї	12
1.2. Розлучення батьків як неспецифічний фактор утворення неповної сім'ї. Основні причини розлучень.....	18
1.3 Особливості розвитку особистості дітей у сім'ях, де батьки розлучилися	29
Висновки до першого розділу.....	39
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО СТАНУ ДИТИНИ В СИТУАЦІЇ РОЗЛУЧЕННЯ БАТЬКІВ.....	41
2.1 Організація та методи дослідження психологічного стану дітей у разі розлучення батьків	41
2.2 Вивчення та аналіз емоційно-особистісної сфери дитини молодшого шкільного віку після розлучення батьків	49
2.3 Аналіз результатів дослідження рівня емоційних переживань та тривожності дітей у розлучених сім'ях	55
Висновки до другого розділу	60
РОЗДІЛ 3. ПРОВЕДЕННЯ КОРЕКЦІЙНОЇ РОБОТИ ТА ПОВТОРНА ДІАГНОСТИКА ПСИХОЛОГІЧНОГО СТАНУ ДІТЕЙ У СІМ'ЯХ, ДЕ БАТЬКИ РОЗЛУЧИЛИСЯ	62
3.1 Розробка та проведення корекційної роботи щодо нормалізації психологічного стану дитини у випадку розлучення батьків	62
3.2 Проведення та аналіз повторної діагностики стану дитини після проведення корекційної роботи.....	73

3.3 Розробка рекомендацій для батьків щодо стабілізації психологічного стану дитини у випадку розпаду сім'ї.....	76
Висновки до третього розділу.....	80
ВИСНОВКИ.....	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	85
ДОДАТКИ.....	90

ВСТУП

Щоденно суспільство здійснює вплив на особистість, а особистість на суспільство. Сім'я виступає у ролі найважливішої та основної частки суспільства, допомагає формувати особистість з перших днів її життя. Саме сім'я створює моральні та матеріальні умови для зростання людини як особистості, а також формує певні, статево-рольові установки, моральні основи, впливає на людину різнобічно. Крім того, емоційний фон родини впливає як на кожного її члена окремо, так і на усе сімейство загалом. Емоційно здорова та стабільна сім'я є передумовою розвитку щасливого та здорового у всіх аспектах покоління.

Дослідження внутрішньо-сімейних відносин завжди були досить актуальними, а враховуючи тенденції останніх декількох років та стрімке збільшення кількості розлучень, дане питання стало нагальним як ніколи раніше.

Розлучення є непростю подією, що супроводжується нелегкими рішеннями у житті дорослих, проте більшість зруйнованих сімейних пар не замислюється про те, якого психологічного впливу завдає їхнє рішення власній дитині.

Актуальність теми дослідження. Проблема розпаду сім'ї є однією з найбільш актуальних проблем сучасного суспільства. У наш час чимала кількість сімей розлучаються через непорозуміння у стосунках, матеріальні проблеми, зраду одного з партнерів та інші чинники. Більшість сімей руйнуються у перші роки подружнього життя.

Значний вплив на статистику розлучень здійснила пандемія. Економічна криза, фізична ізоляваність та невизначеність також здійснили свій вплив на інститут сім'ї. Чимало подружніх пар у цей час усвідомило той факт, що їхній партнер виявився насправді не таким, яким вони його бачили, а значна кількість часу, що примусово проводилася разом, сколихнула пробудження прихованих сімейних проблем.

Слідом за нею досить серйозного удару завдала війна. Велика кількість сімей не витримали тиску постійного стресу, тривалого роз'єднання, впливу соціально-політичних умов. За статистикою, до початку повномасштабної війни в Україні розлучалась кожна друга сімейна пара, а під час війни питання розпаду сімей стало частіше обговорюваним.

Тепер питання розпаду сім'ї стало не просто черговою темою для досліджень, а справжньою проблемою для нашої держави, адже щасливі сім'ї будуть виховувати щасливе й психологічно та емоційно здорове покоління, що забезпечить процвітання нашої країни у майбутньому.

Розлучення – болісний удар як для жінок, так і для чоловіків. Але найбільше все ж страждають діти. Після розлучення, дитину зазвичай виховує мати, яка не може виконувати роль обох батьків, навіть якщо дуже сильно намагається забезпечити дитину усім необхідним. Часто, у дітей складається спотворене бачення сім'ї та шлюбу, що неодмінно вплине на її доросле життя. Усе це відбивається на психіці, особистому розвитку дитини, її самопочутті, самооцінці, соціальній адаптації, взаємодії з іншими людьми. Все частіше батьки, посиляючись на власну зайнятість, перекладають свою відповідальність за виховання дітей та забезпечення їх належними умовами для життя на сторонніх осіб, приватні та державні навчальні заклади, родичів. На жаль, більшість з цих батьків не усвідомлює того, як таке ставлення до власної дитини вплине на її подальше життя. Далеко не всі батьки розуміють, що відсутність уваги, любові та турботи з їхнього боку вплинуть на дитяче світосприйняття, моральний та емоційний стан дитини на даному етапі життя та у подальшому. Крім того, нестача знань з дитячої психології призводить до того, що батьки не враховують ступінь негативного впливу розлучення на нестійку дитячу психіку.

У зв'язку з відсутністю достатнього фахового обізнання та навичок, багато батьків можуть виявити складнощі у розпізнанні та ефективному управлінні потребами своєї дитини під час періоду розлучення, що може призвести до негативного впливу на психічне здоров'я дитини.

Потреба в зовнішній підтримці та консультаціях фахівців стає актуальною, проте багато батьків можуть відчувати страх в зверненні за професійною допомогою. Цей вакуум у знаннях та ресурсах може вести до морального занедбання дитини, коли батьки не можуть адекватно реагувати на її потреби та емоційний стан.

Вирішення цієї проблеми передбачає активну самоосвіту батьків, вивчення наукових аспектів виховання в умовах розлучення, а також підтримку доступу до фахової допомоги та ресурсів для підтримки оптимального розвитку та психічного здоров'я дітей у сімейному конфлікті.

Саме тому важливо досліджувати вплив сімейних факторів, зокрема фактору розлучення на особистість дитини.

Сучасні психологи активно працюють над зменшенням негативного впливу конфліктів на життя дітей. Значна кількість фахівців влаштовують навчальні курси та тренінги для батьків з метою забезпечення дорослого покоління необхідними теоретичними та практичними знаннями та навичками для спільного або чергового виховання дітей.

Останнім часом помітно зріс інтерес до проблем формування особистості дитини, її виховання і соціальної адаптації. Цим питанням присвячені дослідження Г.М. Бичковської, О.В. Горецької, О.В. Двіжона, Н.М. Кальки, Л.О. Котлової, І.Л. Сіданіч, О.А. Столярчука, А.А. Теплюка, Р.А. Шулигіної.

Загальні питання сімейних конфліктів широко розкриті в працях В.І. Войтко, О.В. Горецької, Д.Є. Карпової, В.П. Кравець, Т.Л. Крюкової, Ю.В. Овод, Н.Ю. Максимової, М.М. Посисоєва, І.В. Юрченко.

Проблемам становлення і розвитку особистості дитини в умовах сімейної кризи присвячені праці Л.М. Ковальчука, Д.О. Питлюк-Смерчинської, Т.О. Пірожено, І.В. Пустовалова, І.О. Рогальської, І.М. Руденко, І.Л. Сіданіч, Г.М. Свідерської.

Об'єктом дослідження є психологічне здоров'я дітей молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження – засоби організації емоційного благополуччя дітей молодшого шкільного віку, чий батьки розлучилися.

Метою магістерської роботи є теоретичне обґрунтування впливу розлучення батьків на життя дітей, розробка та апробація ефективних засобів надання психологічної допомоги дітям, що переживають розпад сім'ї та допомоги батькам у вирішенні питань підтримки дітей.

Гіпотеза дослідження. В основу дослідження покладено припущення про те, що розпад сім'ї суттєво впливає на соціалізацію дитини та її емоційне благополуччя, а можливість зменшення негативного впливу від розлучення відбувається шляхом якісної підтримки дітей з боку батьків та спеціалістів у сфері психології.

Завдання:

- Здійснити аналіз теоретичних джерел щодо особливостей розвитку особистості дитини в розлучених сім'ях.
- Підібрати валідні та надійні методи дослідження емоційно-мотиваційної сфери особистості дитини, яка пережила розлучення батьків.
- Провести емпіричне дослідження рівня емоційного благополуччя дітей, чий батьки розлучилися.
- Скласти та апробувати програму корекції емоційної сфери дітей, чий батьки розлучилися.
- Скласти рекомендації для батьків та фахівців щодо підтримання психологічного благополуччя дітей у сім'ях, де батьки розлучилися.

Методи дослідження: *теоретичні:* аналіз науково-методичної літератури, що стосується теми дослідження; порівняння, систематизація та узагальнення усієї отриманої інформації; *емпіричні:* бесіда, спостереження, тестування, опитування, інтерв'ю; *статистичні:* статистика отриманих даних.

З методів дослідження проблеми було обрано такі:

- методика «Кінетичний малюнок сім'ї»;
- методика «Страхи в будиночках» О. І. Захарова;

- модифікована методика «Сходинки» В. Г. Щура;
- методика «Тест тривожності» (Р. Теммл, М. Доркі, В. Амен).

Наукова новизна дослідження полягає у:

- здійсненні наукового аналізу основних ознак сім'ї та класифікації її функцій;
- обґрунтуванні причин розлучення у сучасних сім'ях та вплив цієї події на життя та майбутній розвиток дитини;
- доповненні та розширенні знань, що стосуються емоційно-психологічного розвитку особистості дитини, що проживає у неповній сім'ї;
- подальшому розвитку вивчення питання розвитку особистості дитини після розлучення батьків та її соціалізації.

Практичне значення отриманих результатів полягає у:

- можливості застосування результатів роботи в лекційних курсах, що пов'язані з вивченням психології сім'ї, особистості, вікової та загальної психології, а також під час підготовки подібних наукових робіт, що пов'язані із вказаною темою;
- використання фахівцями-практиками матеріалів у своїй практичній діяльності, при розробці корекційних заходів, формулюванні рекомендацій.

Емпірична база дослідження. Дослідницько-експериментальна робота проводилась на базі Комунального закладу «Вінницький ліцей №34». Вибірка складала 40 осіб чоловічої та жіночої статі віком від 8 до 10 років.

Апробація результатів дослідження.

Апробація результатів роботи відбувалася шляхом участі у I Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції - Т. Ю. Мацик «Вплив розлучення батьків на емоційний стан дітей підліткового віку. Актуальні проблеми сучасної психології у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, нові концепції та перспективи» (Матеріали I Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції, 18-19 травня 2023 р. За ред. Проф. В. А. Оверчук. Вінниця: Вид-во ФОП Кушнір Ю. В., 2023. С. 148-150),

а також участю у III Міжнародній науково-практичній конференції: Т. Ю. Мазик «Розлучення як одна з психологічних проблем сучасної сім'ї». (III Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми адаптаційного потенціалу особистості в сучасних умовах життєстійкості», 16-17 листопада 2023 р. За ред. Проф. В. А. Оверчук. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2023. С. 187-190).

Структура роботи. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури, додатків. Загальний обсяг дослідження складає 75 друкованих сторінок (загального тексту 91 сторінка), містить 5 таблиць і 1 рисунок. Список використаних джерел включає 53 найменування українських та зарубіжних авторів.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ДІТЕЙ У СІМ'ЯХ, ДЕ БАТЬКИ РОЗЛУЧИЛИСЯ

1.1 Характеристика основних ознак та функцій сім'ї

Сім'я є першою та найважливішою спільнотою, у яку потрапляє кожна людина одразу після народження, тому її роль неможливо применшити. Сім'я є підґрунтям для формування усього людського життя. Саме тут дитина отримує найбільше знань, що допоможуть їй в подальшому повноцінно існувати в суспільстві, окремих колективах та спільнотах. Тут відбувається формування індивідуальних рис, моральних якостей та принципів, норм поведінки та спілкування у різних життєвих ситуаціях.

Кожна людина має свою думку стосовно трактування поняття сім'ї та вкладає у це поняття своє власне розуміння речей, свій власний світогляд. Існує чимало визначень поняття «сім'я». Наведемо деякі з них.

- Сім'я – це невелика соціальна група, що була заснована на шлюбі та кровній спорідненості декількох осіб, члени якої пов'язані один з одним спільним побутом, а також відповідальність перед іншими членами групи.
- Сім'я – це найрозповсюдженіший соціальний інститут, у якому люди задовольняють свої найважливіші потреби.
- Сім'я – це коло осіб, що проживають разом та є пов'язаними один з одним спільним побутом, обов'язками, а також мають взаємні права.
- Сім'я – це соціальний інститут, у рамках якого відбувається значна частина людського життя, первинна соціалізація, а також початкове соціальне, моральне та гігієнічне виховання [3, с. 26].

У нашій країні сім'єю вважають осіб протилежної статі, котрі перебувають у стосунках та, у випадку їх наявності, виховують разом дітей. Проте, варто зауважити, що у сучасному прогресивному суспільстві та в деяких країнах на законодавчому рівні сім'єю можуть вважатись також особи однієї статі або представники однієї родини, що мають міжособистісні стосунки, проживають разом, та виховують рідних або всиновлених дітей.

Людина – соціальна істота, яка потребує постійної тісної комунікації з особами свого виду. Тому, сім'я утворилась як варіант зручного способу задоволення власних потреб особистості.

Найперше на що варто звернути увагу це основні ознаки сім'ї. У сучасному світі все частіше сім'єю називають будь-яку пару людей, що проживають разом та виховують дітей. Таке викривлене поняття сім'ї з'явилося у зв'язку з популяризацією громадянського шлюбу, а також збільшенням кількості одностатевих пар та пар особистостей, що належать до спільнот сексуальних та гендерних меншин [4, с. 12]. Якщо ж розглядати поняття сім'ї з більш традиційного боку, то можна виділити декілька її основних ознак.

1. Сім'єю можна назвати пару людей, чії відносини були офіційно узаконені в органах РАЦСу. Саме цей факт є основою правових відносин між партнерами та дає певні соціальні гарантії обом сторонам.

2. Спільне проживання, ведення спільного господарства, а також виховання підростаючого покоління є однією з ознак сім'ї. В окремих випадках ця ознака є частково або повністю недійсною, але лише у випадках, коли один із членів родини має специфічну роботу або вимушено проживає окремо від інших членів сім'ї.

3. Жодна сім'я не може прожити без купівлі та продажу майна, збільшення кількості сімейного капіталу, забезпечення членів родини матеріальними потребами. Саме тому матеріальну основу вважають базисом будь-якого осередку суспільства.

4. Говорячи про дорослих, однією з найважливіших ознак сім'ї є наявність інтимних відносин, у які вступають чоловік та жінка через взаємну симпатію та сексуальний потяг один до одного.

5. Єдність глобальних поглядів на життя забезпечує ефективний розвиток соціальної комірки та швидке досягнення поставлених цілей та задач.

6. Турбота та взаємна підтримка є емоційною ознакою сім'ї, адже саме близькі люди забезпечують емоційне процвітання членам своєї родини.

Першочерговою основою творення сім'ї вважається потреба у репродукції подібних собі. Але, з розвитком суспільства та психології, варто зазначити, що сім'я виконує не одну важливу функцію. Основною спільною рисою всіх сімей є те, що це єдиний спосіб, в якому люди знайшли можливість існувати як повноцінна біологічна та соціальна істота [16, с. 190].

У сучасному світі є чимало класифікацій функцій сім'ї. Але ми зупинимось на найбільш поширених.

Умовно, класифікацію функцій сім'ї можна поділити на дві великі групи: суспільні функції та індивідуальні. Під поняттям суспільних функцій маються на увазі всі ті функції сім'ї, що необхідні для повноцінного проживання людини серед людей, їх ефективній взаємодії, а також забезпечення безперебійного і з найменшими відхиленнями функціонування людства. Індивідуальні функції стосуються особистих потреб людини, її бажань, прагнень, ідеалів [8, с. 39].

Також можна зустріти класифікацію функцій сім'ї, що розглядаються з боку батьківської та дитячої сторін. Батьківські функції є більш розширеними та важливими, адже проживаючи у сім'ї, дорослі люди повинні піклуватись не лише про себе, а й про свого партнера та дітей. Дитяча сторона є обмеженою та може не стосуватись усіх наявних функцій сім'ї.

У наш час чи не найважливішою функцією сім'ї вважають *матеріально-економічну*. Це зумовлено тим, що люди, які планують створювати свою власну соціальну комірку, перш за все думають про те, як забезпечити усіх наявних та майбутніх її членів. Щорічно у кожної людини зростає кількість потреб, а отже, і зростає необхідність матеріального забезпечення для повноцінного та впевненого життя.

Труднощі у цьому питанні зазвичай мають багатодітні, малозабезпечені, неповні сім'ї, сім'ї з низьким морально-культурним рівнем. Недостатній рівень фінансового забезпечення впливає на здоров'я членів родини, інтелектуальний розвиток, виховання, що в результаті буде впливати на розвиток суспільства загалом [17, с. 41].

Досить рідко акцентують увагу на *соціально-статусній функції* сім'ї. Люди, що вступають у шлюб та створюють сім'ю, набувають однакового соціального статусу в суспільстві, опираючись на їх національність, релігію, матеріально-фінансове забезпечення, рівень освіти. Ця функція допомагає формувати соціальні прошарки населення, що мають можливість взаємодіяти між собою та забезпечувати повноцінне функціонування суспільства.

У деяких джерелах виділяють також *захисну функцію* сім'ї. Проживаючи у суспільстві, окремі члени родини можуть потерпати від сторонніх людей або навіть груп осіб фізично, матеріально чи морально. Сім'я ж служить для захисту кожного її члена та відстоювання прав та свобод кожного її представника. Завдяки цьому кожен представник сімейного колективу має групу осіб, що забезпечать його безпекою.

Не менш важливою є *житлово-побутова функція*, а саме забезпечення родини житлом. Більшість молодих сімей не мають власного житла, а деякі навіть не мають можливості та фінансів орендувати його. У зв'язку з цим, більшість молодих сімей не мають чітких планів на своє майбутнє. У період, що є сприятливим для формування сімейного вогнища, розвитку та народження нащадків, молоді люди займаються вирішенням «квартирних» питань. Деякі родини у зв'язку з неможливістю забезпечення сім'ї житлом, взагалі відмовляються від народження дитини.

Сім'я – це місце, де людина формується як особистість. Саме тут дитина, що прийшла у цей світ стає не просто представником свого виду, а саме індивідумом. Крім того, всі ми знаємо, що людина є соціальною істотою, яка не може повноцінно розвиватись за умови відсутності старшого покоління. Увесь цей процес відбувається завдяки існуванню *соціальної функції*.

Комунікативна функція є однією з найважливіших, але часто ігнорується суспільством. Спілкуючись один з одним, усі члени родини навчаються співпрацювати з іншими, знаходити компроміси, йти на поступки, ділитись думками та переживаннями, морально розвантажуватись та знаходити підтримку у найближчих людях.

Спілкування між батьками впливає на розвиток дітей та їхнє світосприйняття. Не можна применшити роль батька та перебільшити роль матері. Безумовно, у певні періоди життя дитини, мати має більшу важливість, але з віком батько та матір стають однаково важливими як для хлопчика, так і для дівчинки. Батько є прикладом для доньки та взірцем для сина. Спостерігаючи та аналізуючи поведінку батька, у майбутньому, дівчинка буде обирати для себе чоловіка, що за своєю моделлю поведінки буде найбільш наближеним до нього. Хлопчик ж буде переймати від батька особливості поведінки, поводження з жінками, сторонніми особистостями [12, с. 51]. Мати у сім'ї забезпечує належний емоційний стан чоловіку та дітям, що є важливим для повноцінного розвитку підростаючого покоління.

Репродуктивна функція полягає у створенні нового життя. Має значення не лише кількість народжених парюю нащадків, але й їх якість, тобто, фізично та психічно здорове, без будь-яких відхилень покоління людей. Зважаючи на стан сучасної екології, світові катаклізми та глобальні конфлікти, народжуваність у різних країнах світу різко зменшилась. Ще 20-30 років тому у сім'ях, що проживали у сільській місцевості було по 2-3 дитини. Сьогоднішня статистика говорить про те, що більшість сучасних сімей у країнах першого та другого світу мають лише одну дитину.

Окремо варто виділити також *сексуальну функцію*. Ця функція стосується саме двох дорослих людей, що є авторами сім'ї. Окрім народження дітей, їх виховання та навчання, дорослі люди також потребують часу «для двох». Для нормального функціонування подружньої пари необхідна єдність, насолода один одним та позитивні емоції, що виникають у процесі статевого життя.

Такою важливою і такою різноманітною є *виховна функція*. Вона забезпечує передачу дорослим поколінням соціального досвіду, норм моралі, загальноприйнятими людським правилам. Кожна сім'я забезпечує своїх дітей інформацією, що у свій час була отримана ними від попереднього покоління, узагальнена, систематизована, доповнена. Проблемою даної функції є те, що

кожна людина має свої соціальні установки та принципи, які прагне передати своїй дитині. Але не завжди цей досвід є коректним. Успіх виховання залежить від усіх особливостей сім'ї: її матеріального становища, соціальної адаптації, фізичній та розумовій повноцінності, побутових умов, чисельності членів родини, стосунків, що є між ними.

Сучасний світ ставить в пріоритет фінансове забезпечення сім'ї, але часто через графіки роботи батьків, постійне перенавантаження, збільшення кількості обов'язків всередині сім'ї та поза нею, часу для виховання дітей майже не залишається. Це негативно впливає на підростаюче покоління, оскільки коли діти ростуть та вбирають в себе інформацію, як губки, вони можуть почати сприймати світ викривлено, але їм на допомогу не прийдуть батьки, оскільки ті будуть зайняті іншими справами [15, с. 21].

Недостатність належного рівня виховання стає передумовою для негативного розвитку особистості дитини загалом. Низький рівень морально-культурного розвитку батьків, недостатнє матеріальне забезпечення, нестабільність та деформація шлюбу в результаті призводить до низького рівня виховання наступного покоління.

Досить важливою також є *регулятивна функція*. Завдяки наявності цієї функції у світі існують поняття звичаїв, традицій, етикету. Старше покоління передає не лише свої знання та досвід молодшому поколінню, а й прищеплює їм любов до рідного краю, народу, його історії. Завдяки регулятивній функції кожен народ зберіг історію свого начала та свої особливості.

Не менш важливою є *рекреативна функція* сім'ї. Мається на увазі не лише походи у заклади харчування, кінотеатри та поїздки, але й культурно-просвітницькі походи, залучення членів родини до цікавої для них діяльності. Дана функція також відповідає за збереження, розвиток та утворення внутрішньо-родинних традицій, що слугують своєрідним ланцюжком від попередніх до наступних поколінь.

Проблема сучасного світу полягає у тому, що молоде подружжя має і так обмежений час, а ще частіше, недостатнє матеріальне забезпечення для

вирішення власних питань та задоволення потреб сім'ї, тому часто може виникати прірва між батьками та дітьми [20, с. 97].

Проаналізувавши вищезазначені функції сім'ї, можна дійти висновку, що усі вони тісно взаємопов'язані між собою. Неможливість реалізації однієї з функцій тягне за собою неповноцінну реалізацію іншої. У результаті, це вплине і на вже існуюче покоління сімей, і на майбутнє. Крім того, важливо не лише виконувати функції заради загального одобрення, але й аналізувати свої дії, намагатись виконувати свої функції не лише для задоволення власних потреб та бажань, але й з умовою взаємозв'язку з іншими членами родини та забезпечення усього необхідного для щонайкращого розвитку сім'ї.

1.2. Розлучення батьків як неспецифічний фактор утворення неповної сім'ї. Основні причини розлучень

Розлучення – неприємний досвід для родини. Від нього страждають і чоловік, і жінка і діти. Усі вони вони потребують допомоги та підтримки, але все ж найбільше її потребують діти. Їхня нестійка психіка та нервова система не може самостійно впоратись із таким навантаженням. Одні діти можуть стати просто млявими, беземоційними, пасивними, інші ж можуть впадати у депресію, набувати девіантної поведінки, ставати агресивними по відношенню до оточуючих.

Розлучення батьків викликають в дитини різні емоції та почуття. З одними дитина може впоратись самостійно, з іншими – ні. Розпад сім'ї може викликати в дитини тривогу, невпевненість у собі та своєму майбутньому, почуття провини, страх, низьку самооцінку [31, с. 152].

На допомогу у такій ситуації можуть прийти батьки, якщо вони зацікавлені у майбутньому своєї дитини, вчитель у школі, психолог. Досліджуючи емоційно-психологічний стан дитини, можна дізнатись її самопочуття, допомогти впоратись із наслідками розпаду сім'ї, повернутись до нормального життя. Розлучення – це розірвання взаємин між подружньою парою, що супроводжується негативними розумовими та емоційними

переживаннями подружньої пари та їхніх нащадків. Ще декілька десятиліть тому люди не сприймали поняття розлучення та і взагалі така практика була рідкістю. Більшість людей вважало, що шлюб це те, що повинне трапитись з людиною один раз і на все життя. Але з кожним новим роком та новим поколінням все змінюється. І тепер, розірвання шлюбу стало логічною реакцією на стосунки, які не працюють.

Більшість людей намагається врятувати свою соціальну комірку та вирішити проблеми, які ведуть до розпаду сім'ї. Деякі з них, навіть після багатьох невдалих спроб не наважуються остаточно прийняти рішення про розірвання стосунків. Питання розлучення не виникає з нічого. У сімейному житті трапляються ситуації, які можуть призвести до погіршення взаємин між чоловіком та дружиною, батьками та дітьми. Зазвичай, більшість людей ігнорує проблеми на ранніх стадіях, коли їх можна виправити, уникнути у майбутньому і тоді проблема набуває ролі паразиту, не дає жити повноцінним життям [22, с. 67]. У результаті чого, «лікування» застосовується тоді, коли родина є «зараженою», або сторони частково або повністю втратили інтерес стосовно один одного.

У кожного розлучення переважно більше причин, ніж наслідків. Зазвичай, на рішення людей розірвати шлюб впливає не одна причина. Непорозуміння, образи, різниця у поглядах на конкретні ситуації, питання, провокують сварки, що залишають слід у людській душі та сіють зернину сумніву не лише у правильності вибору партнера, але й у доречності існування сім'ї, де людям стало не комфортно один з одним [25, с. 73].

В сучасному світі шлюб – це місце, де приємно перебувати обом партнерам та їхнім нащадкам і якщо комусь у парі стає не добре – люди думають про самотійне існування. Раніше вважалося, що пара має зберегти шлюб будь-якою ціною. Сьогодні ж кожен ставить пріоритет на свої цінності, переконання, вподобання, життя. Крім того, чимало людей розучилося вирішувати проблеми, боротися за свої стосунки, тому для них оптимальним рішенням стає швидке розірвання шлюбу.

Аналізуючи статистику укладання шлюбів та розлучень в Україні за період першої половини 2023 року можна сміливо говорити про те, що розірвання шлюбу стало більш частим явищем, ніж їх укладання. За січень-липень 2023 року в Україні було створено 86 028 нових сімей, що є на 17% менше, ніж за аналогічний період 2022 року. На першому та другому місці у рейтинговому списку щодо кількості укладання шлюбів вказують Харківську та Сумську області.

Натомість, за першу частину 2023 року в наші країні було зареєстровано 10 139 випадків розлучення. У порівнянні з минулорічними показниками за відповідний період часу, кількість розірвання шлюбів зросло на 33%. Лідерами антирейтингу вказали Київську та Дніпропетровську області. Основною причиною розлучення в нашій країні є неготовність людей до вступу в шлюб або його утворення під тиском батьків [33].

Існує думка про те, що на тривалість та якість шлюбу впливають не лише період дошлюбного знайомства, особисті цінності обох партнерів, їх готовність до спільного проживання та ведення побуту, але й якість відносин у генетичній родині. Під цим поняттям мається на увазі, що стосунки всередині родини між пращурами також можуть вплинути на якість подружжя теперішнього покоління. Крім того, люди, що проживали та виростили у повних родинях, набагато рідше розлучаються, а травмовані негативним досвідом від неблагополучного проживання у родині п'яниць, наркотично залежних та інших деструктивних сім'ях люди, частіше вдаються до розлучень [38, с. 46].

Деякі вважають, що громадянський шлюб більш ефективний та довготривалий, проте, у такому шлюбі немає жодних гарантій стосовно забезпечення родини матеріального базую та закриття всіх потреб. Переважна більшість громадянських шлюбів розпадаються, так і не перейшовши у статус офіційно зареєстрованого.

Під час розлучення кожен шлюб проходить через три типові стадії.

1) Першою стадією розлучення вважають *емоційне розлучення*. Воно виникає тоді, коли люди перестають відчувати емоційний зв'язок один між

одним, втрачають інтерес до свого партнера, переживають відчуття відчуження, ворожості, а також втрачають довіру один до одного та силу почуття кохання.

2) Слідом за нею настає етап *фізичного розлучення*. Подружжя починає уникати тісних контактів один з одним, втрачає сексуальний інтерес, обмежує будь-яку взаємодію один із одним, починає відокремлювати своє життя та господарство від інших членів родини.

3) Третьою і завершальною стадією вважають *юридичне розлучення*, що супроводжується спільним або одноосібним рішенням про розірвання стосунків, а також реструктуризацією шлюбу [45, с. 92].

Будь-яке розлучення також проходить три етапи, що ведуть сім'ю від проживання у вигляді однієї соціальної комірочки до її повної деструктивізації.

1) *Першим етапом є період, що передує розлученню*. У цей час виникають конфлікти, сварки, недомовленості та інші зачатки, що є передвісниками розпаду сім'ї.

2) *Другим етапом прийнято вважати саме розлучення*, що супроводжується тотальним розривом стосунків, плануванням окремого життя, оформлення документів, що підтверджують розірвання шлюбних відносин.

3) Не варто забувати про *період після розлучення*. Цей період є *третім і вважається завершальним*. У цей час люди намагаються організувати самостійне життя, знайти нового партнера, пропрацювати свої травми з спеціалістом. У всіх трьох етапах беруть участь і діти колишнього подружжя, адже вони разом із батьками проживають усю ситуацію [46, с. 59].

Основною причиною розлучень прийнято вважати зраду одного з партнерів. Це призводить до зниження самооцінки, недовіри особам протилежної статі, викривлене виховання власних дітей. Серед причин зради жінки найчастіше вказують недостатність уваги з боку чоловіка, його пасивність по відношенню до неї, фізичну привабливість представника протилежної статі. Чоловіки частіше вказують на пошук нового кохання,

захоплення представницею іншої статі, раптовий необдуманий зв'язок [21, с. 223].

Більшість людей, що вступають у шлюб не готовими до нього ні морально, ні матеріально - приречені. Велика частина молодих сімей утворюється під тиском старшого покоління, іншого партнера, життєвої ситуації. Саме тому, більшість таких сімей руйнується вже у перші роки свого існування, адже їхнє рішення створити сім'ю було прийняте під тиском, з відсутністю позитивних емоцій та планів на майбутнє співіснування.

Велика частина сімей розпадається через багато років після утворення. Серед основних причин ці люди вказують відсутність близькості чи прояву любові. Здавалося б, що сім'ї з великим стажем є найщасливішими та найміцнішими. Але не варто забувати, що кожен хоче відчувати та проявляти свою любов та почуття до партнера не лише у перші роки подружнього життя, а й протягом усього існування їх як одного цілого. Навіть через 20-30 років спільного життя людина хоче відчувати свою значущість та любов від свого партнера.

Різне бачення світу, ситуацій, випадків також впливає на родину. Якщо під час дошлюбного періоду розбіжність може здаватись чимось новим, цікавим і особливим, то під час подружнього життя це може призвести до конфліктів та негативних наслідків, особливо якщо партнери не можуть піти на компроміс, поступитись. Сварки та непорозуміння можуть виникати буквально з нічого, оскільки одна людина може сприймати думку свого партнера не як варіант бачення світу, а як відсутність підтримки.

Оскільки людина є соціальною істотою та потребує спілкування з подібними собі, то комунікація всередині родини також відіграє важливу роль. Жінки частіше скаржаться на відсутність спілкування з чоловіком та проблеми, що виникають у результаті недостатньої комунікації з партнером. А це у свою чергу призводить до погіршення стосунків між подружжям, і у багатьох випадках, до розлучення.

Аб'юзивні стосунки, неповага до партнера, нераціональний розподіл побутових та сімейних справ також стають причиною прийняття рішення про розірвання стосунків. У сучасному світі стало модним бути незалежною і повноцінною особистістю. Якщо ще 15-20 років тому існувала думка про те, що чоловік – голова сім'ї, то зараз більшість людей прагнуть побудувати стосунки, де кожен буде повноцінним партнером, думку якого будуть поважати [48, с. 106]. Тепер, люди все частіше намагаються бути центром свого життя, а не робити зі свого партнера ідола.

Як не дивно, занадто юний або, навпаки, зрілий вік також є однією з причин розлучення. Люди, що не сформувались як повноцінна особистість, або ж навпаки, досягли певних висот чи мають нетипові очікування від майбутнього партнера, найчастіше страждають почуттям невинуватих сподівань та висловлюють необґрунтовані претензії у бік свого партнера. Досить часто, чоловіки, що тривалий час проживають разом із батьками та піддаються їх негативному впливу, не можуть побудувати здорові стосунки із представниками протилежної статі.

Нерівний статус, рівень освіти, доходу також є у переліку основних причин розлучення. Спершу такі сім'ї мають потенціал та шанс на щасливе життя, але згодом, один із членів родини може почати соромитись, цькувати та вимагати від свого партнера більшого. Особливо ускладнюється ситуація, коли інший партнер через певний час від початку створення сім'ї не отримав того статусу та рівня освіти, якого від нього очікували.

В інших сім'ях проблемою постає фанатична захопленість одним із членів подружжя своєю кар'єрою чи бізнесом. Час, що присвячується роботі значно перевищує той час, який людина може провести разом зі своєю сім'єю. У результаті, між парою слабшає емоційний зв'язок та виникає почуття непотрібності та покинутості, а також втрати своєї цінності в очах свого партнера.

Однією з причин розлучення є необдуманий або швидкий шлюб. Зазвичай, молоді люди на стільки спішають жити життя, що не задумуються над

своїми діями та наслідками, що можуть виникнути. Швидкий шлюб з малим дошлюбним періодом, недостатньою підготовленістю до нього зазвичай закінчується лише одним – розлученням. Це стається через те, що люди просто не знають один одного достатньо, щоб розпочати новий етап спільного життя.

До основних причин розлучень варто також вказати аморальний спосіб життя одного з партнерів, а саме пияцтво, зловживання наркотичними речовинами, азартними іграми. До створення сім'ї один з партнерів міг мати цю шкідливу звичку, але намагався себе контролювати або зловживати таємно. У подружньому житті рано чи пізно все стає прозорим й зрозумілим і уважний партнер може згодом помітити цей «червоний прапорець». Аморальний спосіб життя одного з партнерів наносить шкоду не лише емоційному фону сім'ї, але й матеріальному.

Існують випадки, коли причиною розірвання шлюбу стають не проблеми у подружній парі, а, як не дивно, батьки та інші родичі чоловіка чи дружини. Ще пів століття тому вважалось нормальним, коли свекруха повчала невістку, вказувала їй як доглядати за господарством, дітьми, готувати їжу чи підтримувати належний рівень побуту. Сьогодні ж така практика вважається дурною та неприпустимою, за виключенням тих випадків, коли молоде подружжя саме запитає поради чи так званого майстер-класу.

Справжньою проблемою є спільне проживання подружжя на одній території разом із батьками на їх житловій площі. У таких ситуаціях, уже дорослі діти, досить часто не можуть приймати власні рішення, регулярно піддаються впливу з боку батьків, мають нерегулярну інтимну близькість, потерпають від втручання старшого покоління в особисті проблеми та питання нової сім'ї. У результаті, за відсутності змоги жити окремо, молоді сім'ї часто розвалюються.

Як не дивно, таке чудо як народження дитини у деяких, особливо молодих, сім'ях також може стати причиною розлучення. Це пов'язано із тим, що молоді люди ще не звикли один до одного, не насолодились власним простором та один одним. Народження дитини не простий крок, який вимагає

неабиякої відповідальності, терпіння, самостійності, підтримки. І якщо хтось із батьків до цього виявився не готовим, занадто пасивним, чи байдужим, то скоріш за все, шлюб не витримає цього випробування.

Для іншої частини населення справжньою проблемою та причиною розлучення стає відсутність дітей. Хоч і значна частина населення в молодому віці відкладає народження дітей, бо все ж таки це велика відповідальність, у певний період життя до них приходять розуміння цінності бути батьками. А у випадку неможливості мати дитину одному з партнерів, це призводить до руйнування шлюбу.

Існує і третій тип сімей, розлучення яких пов'язане з дітьми. До них відносять ті сім'ї, що утворились у результаті дошлюбної вагітності. У більшості випадків ці люди взагалі не готові до сімейного життя, не кажучи про роль батьків. Молоді люди під тиском батьків або партнера утворюють сім'ї, що зазвичай уже є приреченими.

У період локдаунів основною причиною розлучень виступало перенасичення подружньою парою один одним. Тривалий час, що вони проводили разом в умовах обмеженого простору, частіше призводило до конфліктів всередині сім'ї, а в окремих випадках, і до розлучення.

В інших сімей – навпаки, відсутність міцного зв'язку, що пов'язаний з еміграційними процесами та особливостями роботи, провокує емоційне відчуження, що впливає і на батьків, і на дітей [10, с. 116].

У нашій країні триває війна, у результаті якої велика кількість сімей вимушено проживає окремо. В одному випадку це може бути чоловік, що знаходиться на службі, в іншому – дружина, що проживає самостійно за межами країни у ролі біженки. Відсутність емоційного та фізичного контакту у багатьох сімей призводить до ослаблення почуттів один до одного і, в результаті, до розлучення.

З попередньої причини впливає наступна. Однією з нових причин розлучення у нашій країні стала фізична, психічна, моральна чи емоційна безпорадність одного з партнерів, що отримав травми внаслідок участі у

бойових діях. Щоденно зростає кількість чоловіків, які втратили одну чи декілька кінцівок, статеві органи, психічне здоров'я, отримали контузії чи інші травми війни. Далеко не кожна дружина може продовжити свій шлюб з травмованим чоловіком, тому, найчастіше, такі сім'ї руйнуються.

Люди, що у дитинстві пережили розлучення батьків, частіше схильні до розлучень у своєму дорослому житті. Для них простіше змінити партнера, місце проживання, особисті цінності та орієнтири, ніж вирішити проблему, що склалася всередині родини [47, с. 15]. Крім того, вони досить часто копіюють поведінку, стиль життя та рішення своїх батьків.

Варто зауважити, що сім'ї, які зруйнувались, майже ніколи не мали лише однієї причини, що призвела до розлучення. У своїй переважній більшості, сукупність декількох факторів ризику створюють ситуацію, що призводить до руйнування шлюбних відносин.

Тенденції сучасного світу призвели до того, що серед молодого покоління відбулося ослаблення цінності шлюбу. Все більше і більше молоді обирають варіант прожити життя швидко, яскраво, без будь-яких зобов'язань, пояснюючи свій вибір тим, що не бажають втрачати свій час та ресурси на завоювання серця іншої особистості [28, с. 83].

Важливо вказати, що жодна сім'я не буває безкризовою, але разом із тим, не усі причини криз ведуть до руйнування сімейних зв'язків. Розлучаючись, людина переживає емоції та почуття всередині себе і може не помітити того, як цю ситуацію сприймає інший. Діти часто стають «останньою надією» на збереження шлюбу, оскільки досить часто хтось із подружжя продовжує йти на компроміс заради своїх дітей [40, с. 452].

Безумовно, розпад шлюбу впливає як на жінку, так і на чоловіка, але варто розглядати і третю сторону – дитину. Переважно завжди цей досвід залишить у дитини травму на довгий час, а іноді і на все життя. Хлопчики та дівчатка болісно переживають розлучення батьків, оскільки сім'я для них – це місце, де їм, у більшості випадків, було комфортно та безпечно. За

статистикою, ті діти, які пережили розлучення батьків, найімовірніше, переживатимуть і ситуацію розлучення із своїм партнером.

Розлучення батьків зумовлює утворення неповної сім'ї, де дитина буде частково або повністю позбавлена уваги одного або обох батьків. Це вплине на її життя та може нанести непоправної шкоди [51, с. 108]. Чим більше у світі буде неповних сімей, тим проблематичнішими ставатимуть покоління людей.

Не зважаючи на сучасний світ та безліч змін у ньому, причини розлучень зі зміною поколінь та країн майже не змінюються. Можна умовно вказати, що людська психіка та реакція на ситуації є майже не змінною.

Але поруч із причинами розлучень варто також вказувати на ті аспекти, які допомагають людям щасливо проживати у подружньому житті та почуватись комфортно у родинному колі, адже більша частина людей все ж таки розуміють цінність сім'ї та навчилися ефективно співіснувати разом зі своїм партнером.

Усе починається з дитинства, тому і виховання батьками дитини вплине на її поведінку у майбутньому. Батьки повинні ознайомлювати дитину із основами взаємозв'язків між жінкою та чоловіком, на власному прикладі показувати як варто ставитись до членів сім'ї, вирішувати проблемні питання, вибачатись за некоректні дії, разом обговорювати проблеми, спільно знаходити вихід із ситуації. Важливо пам'ятати про те, що дитина є відображенням своїх батьків і все те, що вона буде бачити, чути та відчувати, згодом перенесе і на своє життя [50, с. 499]. Те виховання, ставлення батьків один до одного та до своїх нащадків, відношення до сторонніх осіб, усе це відобразиться на майбутньому існуванні дитини у ролі дорослого, адже це буде те життя, яким жила вона і яке сприймається як норма.

Молодь варто готувати до сімейного життя, розповідати про обов'язки, реалії та аспекти, з якими вони можуть зіштовхнутись у майбутньому. Важливо пояснювати, що сімейне життя має свої особливості, проблеми та випробування. Варто наголошувати на готовності людей вступити у шлюб [49, с. 42]. У деяких країнах існує думка про те, що вступати у шлюб повинні люди,

які досягли певного віку. Але там ніхто не говорить, що, по суті, дитина, є не готовою до сімейного життя ні морально, ні фізично, ні психічно. Там укладають шлюб тільки за однієї причини – так потрібно або так говорять звичаї. Ніхто не говорить про те, чи буде цим людям комфортно, чи будуть вони щасливими, чи матимуть здорових дітей.

Існує декілька загальних факторів, за якими можна вказати, що шлюб даних осіб буде щасливим та довготривалим. Це залежить як від особистісних особливостей обох людей, так і від зовнішніх факторів.

Найчастіше вказують на те, що люди, які мають відносно однаковий рівень освіти, схожість у поглядах на життя, моральних цінностях та соціальному становищі, будуть мати міцний та надійний шлюб. Це пояснюється тим, що кожна сторона робить відносно однаковий внесок в розвиток сім'ї, тобто кожен партнер виступає в ролі повноцінної особи.

Раніше не знайомі люди при зустрічі звертають увагу на зовнішність протилежної статі, і лише після виникнення взаємної симпатії починають дізнаватися про внутрішні особливості іншої особи. Саме тому варто вказати на те, що взаємо-привабливі люди будуть мати можливість створити хорошу сім'ю, адже вони будуть цікавити один одного.

Спільні інтереси та активності слугуватимуть «чарівною паличкою» для підтримання всередині родини яскравих та приємних стосунків навіть через багато років, адже люди, що змогли знайти у собі щось спільне з партнером, будуть більш зацікавлені у проведенні вільного часу разом.

Емоційна близькість також є важливою складовою. Кожна людина прагне, аби її не тільки любили, проводили з нею час, але й розуміли її емоції та почуття, могли підтримати і заспокоїти. Чоловіки, як і жінки потребують уваги та підтримки, проте менш яскраво виражають цю потребу. Жінки, за традицією, переважно більш емоційні, ніж чоловіки, тому може здаватися, що вони частіше потребують фідбеку від свого партнера [37, с. 131].

У сучасному світі подружні пари не соромляться говорити про проблеми між ними, все частіше звертаються до фахівців за допомогою, пропрацьовують

сімейні проблеми, займаються самоосвітою заради свого майбутнього, аби через власну пасивність та необачність не втратити близьку людину. Досить популярними є різноманітні тренінги від висококваліфікованих спеціалістів у галузі психології, факультативи, курси певного спрямування, що допомагають людям хоча б поверхнево вивчати психологію людини, навчитись ефективно взаємодіяти з партнером, уникати протиріч, домовленостей та будувати емоційно здорові сім'ї.

Вивчаючи причини розлучень та фактори, що допомагають людям жити у шлюбі щасливо, варто звернути увагу на те, що серед безлічі сімей та людей існують виключення. Все це залежить від бачення людьми світу, їх моральних норм, звичок, віку та статі, внутрішньо-сімейних домовленостей, особливостей характеру та темпераменту. Те, що може стати причиною розлучення в одній сім'ї, в іншій може бути шляхом вирішення певних проблем, або ж взагалі не грати ніякої ролі у розвитку сім'ї.

1.3 Особливості розвитку особистості дітей у сім'ях, де батьки розлучилися

Значна кількість родин, що зруйнувалися, мали у своєму складі одну або декілька дітей, що на період розірвання шлюбу були неповнолітніми, повністю залежали від батьків та були морально й емоційно близькими як з матір'ю, так і з батьком. Тому, розлучення батьків завдало молодому поколінню удару по нестійкій психіці, змінило їх світогляд, ставлення до людей та речей.

Розлучення батьків для дитини означає крах усього, що вона мала, усе, про що мріяла. У такій ситуації дитина завжди виступає жертвою обставин, не зважаючи на те, чи була сім'я щасливою чи ні. Зазвичай, діти не бачать у своїх батьках негативних сторін чи рис, для них їхні батьки завжди найкращі, навіть якщо вони залежні від алкоголю чи наркотичних речовин, аб'юзивно ставляться до членів своєї сім'ї, використовують різні види насилля.

У ситуації розпаду сім'ї дитина звертає увагу не на юридичну, а саме на психологічну сторону розлучення. Емоції та відчуття, що вона переживатиме

під час несприятливих для розвитку подій, можуть завдати непоправної шкоди у майбутньому. Досить часто діти, що спостерігають розлучення батьків починають регресувати, у них різко змінюється поведінка, набуває більш апатичного, агресивного характеру. Це пояснюється тим, що дитина не готова миритись із фактом батьківського розлучення [44, с. 120]. Часто, дорослі не розуміючи причин поведінки, списують усе на ганебний характер, бажання помститися, непокору. У зв'язку з цим, батько чи мати намагається «переламати» свою дитину, вплинути на поведінку тоталітарним методом, а натомість спричиняє ще більше проблем.

У більшості дітей, батьки яких розлучилися є незначні порушення розвитку психіки. За даними досліджень, найбільш частими є порушення розвитку у дітей, яким на момент розлучення батьків було від 5 до 7 років. Вказують на те, що ці порушення викликані не лише емоційним станом дитини, який виник після розпаду сім'ї, але й наявністю, часто протягом довгого часу, несприятливого клімату всередині родини до моменту розлучення. З розпадом сім'ї в дитини руйнується і розуміння всесвіту, де вона, під впливом своєї егоцентричності, вважала себе центром існування родини, її головним компонентом [39, с. 162].

Якщо аналізувати статистику розлучень в Україні, то можна вказати, що більшість розлучень припадає на сім'ї, тривалість шлюбу яких становила до 15 років, тобто, сміливо можна говорити про те, що це сім'ї, у складі яких є неповнолітні діти.

Діти які зіштовхнулись з ситуацією розпаду сім'ї частіше проявляють агресію стосовно інших дітей. Їм стає образливо, що така прикра ситуація сталась саме з ними. Часто ці діти стають плаксивими, повільними, стають замкненими, невпевненими у собі, у них підвищується відчуття тривожності, вони частіше, ніж однолітки, потребують обіймів та спілкування з близькими людьми. Інші ж навпаки, мають підвищену збудженість, втрачають навичку контролювати свої емоції, проявляють недовіру до близьких та чужих людей [2, с. 32]. У більшості випадків це супроводжується регресом, погіршенням

сну, проблемами з поведінкою, успішністю, стосунками з однолітками, контролем поведінки та емоцій.

Сім'я, у якій зростає дитина є прикладом для створення власного родинного осередку у майбутньому. Діти, які пережили розпад сім'ї, найімовірніше, будуть мати проблеми у становленні стосунків з протилежною статтю. Це пов'язано із травмами, страхами та викривленим баченням подружнього життя [35, с. 125]. Повна сім'я є передумовою для розвитку фізично, психічно, емоційно здорового покоління, у більшості своїх випадків. Неповна сім'я не може забезпечити дитині повноцінне виховання у всіх аспектах, оскільки, як мінімум, у дітей, що виховувались лише одним батьком чи матір'ю, іншими родичами, уже складається зовсім інша картина сприйняття подружнього життя, виконання своїх обов'язків всередині сім'ї та поза нею, спілкування з протилежною статтю, виховання власних дітей у майбутньому[9, с. 103] .

У більшості родин, що розпалися, частково або зовсім відсутні представники чоловічої статі. Дитина втрачає батька та взірця. Проживаючи з представниками жіночої статі та проводячи з ними більшу частину свого часу, дитина втрачає розуміння взаємозв'язків між жінкою та чоловіком. Прагнення спілкуватися з батьком є досить вираженим, оскільки у діаді «батько-дитина» є сильний емоційний зв'язок, що з часом, на жаль, може частково або повністю втратитись через тривалий час проживання окремо, створення батьком іншої сім'ї, зміни умов та місця життя з матір'ю. Набагато легше переживають розпад сім'ї ті діти, батьки яких зацікавлені у житті своєї дитини та підтримують її різними можливими способами.

Не можна чітко вказати на те, що дитина, яка пережила розлучення батьків буде переживати цю ситуацію з ускладненнями чи без них. На її стан, розвиток, емоційно-мотиваційну сферу буде впливати не лише сама ситуація розлучення, але й вік, стать дитини, ситуація всередині родини до розірвання шлюбу, стосунки з батьками, спілкування з батьком чи матір'ю, що проживає

окремо, встановлення зв'язків з новими членами родини, підтримка з боку батьків, вчителів, за потреби психологів [11, с. 94].

На думку сучасних науковців, переживання негативних почуттів у дитини зумовлено більшою мірою її нерозумінням ситуації, недостатністю інформації від батьків про причини їх розлучення, власних умовиводів, відсутності пояснень та аргументів батьків або спеціальне негативне їх викривлення. Відчуття захисту зникає через відсутність батька, який раніше ототожнювався з образом сильного захисника [43, с. 76].

Існує хибна думка про те, що маленькі діти більш болісно сприймають розлучення батьків, а підлітки більш спокійно та врівноважено. Стикаючись із даною ситуацією у реальному житті та спостерігаючи за дітьми різного віку, батьки яких вирішили розлучитись, можна дійти висновку, що руйнування сім'ї сильно впливає на дітей різного віку по-різному [1, с. 16].

Досить часто зустрічаються випадки, коли батьки уже розлучилися, але про цю ситуацію не повідомляють дитині, вважаючи, що так буде краще. Натомість використовують різного роду відмовки про те, що батько у відрядженні, проживає із родичами, має невідкладні справи тощо. У такому випадку дитина починає сприймати себе як другорядний план, оскільки доходить думки про те, що стороння ситуація, людина, робота є більш важливим аспектом життя тата.

Серед безлічі наслідків розлучення можна виділити три основних, які здійснюють найбільший вплив на особистість дитини:

- 1) Після розлучення дитина певний час або взагалі усе подальше життя може проживати з представником лише однієї статі. Це призведе до браку або повної відсутності картини уявлення особливостей поведінки чоловіка та жінки, а також особливостей їх взаємодії протягом життя. Діти втрачають зразок для наслідування або переймають занадто багато аспектів поведінки представника лише однієї статі. Особливо негативно це вплине на дитину, що виховується представником протилежної статі і має недостатні

знання про поведінку осіб своєї статі. У майбутньому це буде серйозною проблемою у житті вже дорослої дитини.

2) З розпадом сім'ї зменшується загальний дохід родини. Якщо раніше сім'я мала можливість дозволити собі купувати різноманітні речі, в тому числі дорогі, то тепер все частіше батько чи мати утримуються від таких покупок, а діти в свою чергу, помічають цю різницю.

3) Найшкідливіший наслідок – спостереження дитиною регулярних сварок, конфліктів, а іноді навіть бійок між батьками у процесі розлучення та вирішення питань, що воно тягне за собою. Дитині важко і боляче спостерігати за тим, як обоє її найближчих людей, які колись були одним цілим, стали ворогами один для одного [6, с. 203].

Не зважаючи на ці основні наслідки впливу розлучення на дітей, діти різного віку, статі, характерів та темпераментів по-різному переживають розлучення батьків. Кожен вік має свої особливості і батькам, які планують розлучення чи знаходяться уже у процесі вирішення сімейного питання та не хочуть, щоб їхні діти отримали травму на все життя, повинні ознайомитись із цими особливостями та, за потреби, звернутись до психолога, аби уникнути ускладнень.

У віці від народження до 1,5 роки дітки ще не усвідомлюють ситуацію, але переймають емоційний стан батьків, тобто, можуть бути більш плаксивими, мати поганий апетит, сон, чим будуть дратувати і без того роздратованих батьків. Наявність негативних емоцій та постійного стресу завдає шкоди психологічному та емоційному здоров'ю, що в подальшому вплине на майбутній розвиток.

У віці від 1,5 до 3-х років дитина переживає розлучення батьків через призму емоцій. Раніше вона була тісно емоційно пов'язана із мамою і татом, а тепер одного з батьків вона бачить рідко, або взагалі не бачить. Вирішуючи проблеми, що сталися, дорослі приділяють менше уваги дітям, а ті в результаті, реагують на це. У таких випадках може спостерігатись відкат у розвитку. Емоційно перенапружена дитина може перестати чітко вимовляти

слова, ходити на горщик, проявлятиме небажання гратись іграшками, перестане виконувати посильні для неї повсякденні справи, відмовлятиметься гратись з іншими дітьми, постійно потребуватиме уваги дорослого, боятиметься втратити його з поля зору. Цим дітям також притаманна плаксивість та тривожність, яка заважає дитині зосередитись на своїй справі.

Особливо болісно сприймають розлучення батьків дівчатка у віці 2-5 років, коли знаходяться на стадії інтенсивного емоційного розвитку та хлопчики у віці 5-7 років, оскільки у цьому віці вони втрачають зразок для наслідування, яким для них був батько [24, с. 313].

У віці 3-6 років дитина сприймає себе винуватцем розпаду сім'ї, може переконувати себе, що все сталось через погану поведінку, розкидані іграшки, адже у її пам'яті будуть спливати ситуації, коли батьки мали різну думку стосовно поведінки своєї дитини. Вона відчайдушно намагатиметься помирити батьків усіма способами, які придумас її фантазія. Особливого удару дитячій психіці завдають поразки у спробах примирення. Досить часто діти цього віку бояться бути покинутими дорослими. Вони аналізують ситуацію так, що один з батьків залишив їх, а отже й інший може відмовитись від чада. Переживання розлучення батьків у цьому віці може спровокувати нічні кошмари, відсутність апетиту, безсоння, страх нових людей, недовіру до близьких, почуття покинутості, непотрібності. Часто можуть виникати соматичні захворювання, біль у животі, що спровоковані стресом, з яким дитина ще не може впоратись [18, с. 77].

У віці 6-8 років при розпаду сім'ї у дитини можуть з'явитися нові страхи, такі як страх не побачити одного з батьків, страх втрати любові мами чи тата до дитини, страх того, що у їхньому житті з'явиться новий чоловік чи жінка, якому мама чи тато будуть приділяти більше уваги. Поширеним явищем є потреба дитини надмірної уваги дорослого. Вона намагається заслужити похвалу за свої, навіть найменші, дії, хороші оцінки, вдалий малюнок, охайно виконану поробку. Якщо ж дорослий не здійснив того фідбеку, який очікувала дитина, то є ризик виникнення девіантної поведінки [23, с. 315]. Вона виникає

як результат аналізу реакції дорослого на позитивні дії, і у випадку їх відсутності, провокує спробу викликати більшу кількість уваги та надмірну зацікавленість у дитині шляхом злодіянь.

8-13 річним дітям властивий поділ батьків на «хороших» і «поганих», причому класифікувати їх можуть по різному. Одні діти вказують, що поганий тато, оскільки він залишив сім'ю, інші будуть казати, що погана мама, оскільки вона щось могла робити не так, чим і спровокувала розлучення. Не рідко це супроводжується агресією по відношенню до людини, яку вони вважають винною у руйнуванні родини. Можливі випадки відсторонення та обмеження у спілкуванні з цим дорослим. Стикаючись із ситуацією руйнування сім'ї, дітям такого віку властиво ставати бунтівниками. У них спостерігається зниження інтересу до навчання, проблеми у стосунках з ровесниками та дорослими, погіршення поведінки, влиття у неналежні компанії. Вони усіма своїми силами намагаються привернути увагу батьків і їм уже не важливо, яким чином вони це зроблять [36, с. 5]. Саме тому у цьому віці емоційно нестабільні діти схильні до вчинення різного роду правопорушень: дрібних крадіжок, побиття, захоплення алко та нарко речовинами.

Разом із тим, діти цього віку є дуже вразливими, проте вони не бажають показувати цього перед однолітками чи дорослими, боячись осуду, насмішок. Аби переключити з себе увагу, вони можуть займатись булінгом, демонструючи свою твердість та беземоційність [13, с. 96].

Діти віком від 13 до 18 років не можуть дивитись на ситуацію під одним кутом. З одного боку вони сприймають все як діти, з іншого як дорослі. Якщо у сім'ї є молодші діти, старші відчувають необхідність підтримати і морально захистити менших, стаючи своєрідним щитом між ситуацією та молодшою дитиною. Часто це призводить до сильних емоційних перевантажень, оскільки дитячий організм ще не може впоратись із таким потоком емоцій. Діти можуть розуміти, що у майбутньому мати чи батько може створити нову сім'ю і у зв'язку з цим можуть відчувати ревності, які негативно вплинуть на майбутнє

життя самої дитини, її стосунки із представниками протилежної статі. Перенасичення емоціями може викликати девіантну поведінку у формі дрібних правопорушень, цькування менших та слабших, вживання алкоголю та наркотиків, палінню.

В останні роки, дослідження по всьому світу показують, що виховання хлопчиків у жіночій атмосфері, без чоловіка, може вплинути на поведінку дитини. Зазвичай, хлопчики виростають плаксивими, жіноподібними, недовірливими до представниць слабкої статі. Це спричинене тим, що жінка намагається усіма способами вберегти свою дитину від негативних емоцій, ситуацій, умовно закриваючи її у колбі. Особливо негативно на своїх синів здійснюють вплив жінки, котрі після розлучення не організували своє особисте життя повторно. В такому випадку вони схильні робити сина центром свого життя та приділяти йому надлишок уваги. Не виключені також зміни сексуальної орієнтації дитини. Саме тому, матерям, що виховують дітей самостійно, рекомендують віддавати своїх синів на різноманітні гуртки, в тому числі і спортивні, тренерами та наставниками яких є чоловіки. У такому випадку хлопчик буде бачити хороший приклад чоловіка, матиме можливість спілкуватися з представниками своєї статі, виховувати у собі чоловічі якості.

Дуже часто, жінки, що не змогли створити нову сім'ю після розлучення, роблять свого сина своєю єдиною надією та радістю. Нерідко вони програмують своїх синів на постійну турботу та увагу до себе, забезпечуючи себе любов'ю та турботою, яку не отримали від чоловіка. Деякі з таких жінок починають ставитись до своїх дітей як до власного партнера. Вони вимагають від дитини таких дій, які хотіли б бачити від свого чоловіка. У майбутньому це спричинить проблеми самого хлопчика, оскільки він буде сприймати світ та усіх жінок через призму маминого бачення та одобрення. Самотня жінка часто стає більш жорсткішою, черствою, набуває поведінки чоловіка, при цьому не замінюючи хлопчику батька.

При вихованні дівчини також є чимало особливостей та аспектів. Дівчатка, що росли без любові та уваги батька намагаються компенсувати це

при першій ж можливості. Їм властиве раннє дорослішання. Такі дівчата, зазвичай, вступають у ранні сексуальні стосунки з різними партнерами, аби задовільнити свою потребу в чоловічій увазі. Вони намагаються вирізнитись серед однолітків, проте часто є невпевненими у собі, замкненими [19, с. 18].

За умови розлучення батьків з подальшими конфліктами, мати, під впливом ненависті до колишнього чоловіка, може виховувати в доньці ненависть до представників чоловічої статі, що в результаті призведе до того, що у майбутньому її донька майже не матиме можливості побудувати здорові стосунки та сім'ю, адже сприйматиме чоловіка як гіпотетичний негативний досвід.

При розриві стосунків мати не повинна перешкоджати дитині спілкуватися з батьком чи приписувати йому негативні риси. Якщо ж можливості спілкування немає, варто забезпечити спілкування дитини з іншими чоловіками, що є членами сім'ї: дядьком, братом, дідусем. Цей чоловік слугуватиме прикладом як для хлопчика, так і для дівчинки, а також забезпечуватиме ту увагу та турботу, якої дитині не вистачає.

Дитина, як і батьки, проходить певні типові етапи адаптації до нової ситуації. Саму адаптацію до такої ситуації розподіляють на 5 етапів:

1) *Перший етап* називають етапом заперечення глибокої драми або трагедії. Він виникає як перша реакція на нетипову для дитини ситуацію, що супроводжується первинним сприйняттям ситуації, розпачем, руйнуванням власного бачення світу, втратою особистої цінності. У дитини можуть виникати соматичні болі та хвороби, що викликані такою ситуацією.

2) *У другому етапі* емоції майже повністю забирають удар на себе. Дитина відчуває злість, гнів, ненависть до обох батьків або якогось конкретного, звинувачує його у руйнуванні сім'ї. Досить часто дитина ототожнює себе із причиною розлучення батьків і це ще більше знищує внутрішній світ несформованої особистості. Спостерігається різка зміна поведінки на негативну, збільшується кількість конфліктів з батьками, однокласниками, сторонніми людьми.

3) *Третій етап* є етапом часткового примирення, формуванням страхів. У цей період дитина вже частково осмислила ситуацію, зробила для себе якісь висновки. Але разом із тим з'являються нові, обґрунтовані дитячі страхи: страх бути покинутим, втратити любов батьків, втратити одного з батьків. Часто цей етап супроводжується нічними кошмарами, поганою якістю сну, підвищеним рівнем тривожності, замкненістю.

4) *Четвертий етап* супроводжується різними негативними емоціями, такими як: смуток, апатія, розпач, печаль і, у деяких випадках, навіть депресія. Дитина розуміє, що вже не повернеться до старого життя, усвідомлює свою набуту відмінність від інших дітей, сприймає себе поганою, не такою як усі, недостойною. У цей період у дитини може спостерігатись різке зниження самооцінки, погіршення академічної успішності, небажання робити колись улюблені справи.

5) *П'ятий етап* є завершальним і є етапом примирення. Дитина визнає ситуацію, примирюється з рішенням батьків розірвати стосунки між ними та робить перший крок до свого нового світу.

Тривалість кожного етапу може бути різною та залежить не тільки від самої особистості дитини, її віку та статі, але й від підтримки з боку батьків, вчителів, психолога, напруженості стосунків всередині родини до, під час та після батьківського розлучення. Якщо дитина не отримуватиме достатньо підтримки, уваги та любові від батьків, то цей процес може зайняти до 10 років та максимально негативно вплинути на усе життя дитини [26, с. 36].

Аналізуючи та узагальнюючи вищезгадану інформацію, можна зробити висновок про те, що розлучення батьків сильно впливає на дітей будь-якого віку та завдає шкоди як фізичному, так і психічному здоров'ю. Не можна передбачити силу впливу розлучення батьків на особистість дитини, проте можна попередити формування ускладнень та негативних реакцій шляхом підтримки з боку батьків та забезпечення дитині достатньої кількості уваги та турботи.

Висновки до першого розділу

Кожна дитина має право повноцінно розвиватись у фізичному, моральному, емоційному, психологічному, розумовому та мовленнєвому планах. Сім'я виступає тим місцем, де дитина вперше пізнає світ, розвивається як особистість. Сім'я впливає на усі сфери життя кожного її члена, а особливо дитини. Саме тут у дитини формуються ті вміння та навички, які необхідні для комфортного та повноцінного проживання серед інших людей.

Зростаючи, дитина періодично перебуває під більшим або меншим впливом своєї сім'ї, але усі періоди впливають на розвиток майбутнього дорослого. Сім'я – це не просто місце, де виростають нові покоління. Будь-яка сім'я виконує чимало функцій: соціальну, репродуктивну, господарську, захисну, сексуальну, економічну та безліч інших. За правильного виховання батьки можуть виховати працелюбну, ввічливу, охайну, стриману особистість, яка буде наділеною адекватними моральними цінностями і в той ж час матиме внутрішній стержень, що допоможе їй у майбутньому ефективно вирішувати особисті питання на власну користь.

Проте, не усі діти виховуються обома батьками. У сучасному світі все частіше і частіше зустрічаються ситуації, коли подружня пара вирішує розірвати шлюбні відносини. На прийняття такого рішення впливають і зовнішньоекономічні чинники, і ситуація в країні та світі, і особисті проблеми кожної сім'ї. Серед найчастіших причин розлучень виділяють: подружню зраду, матеріальні труднощі, неготовність до подружнього життя, зловживання речовинами, аб'юз. Таке рішення негативно впливає на дорослих людей та завдає їм душевного болю. Разом із тим страждають діти, оскільки з розпадом сім'ї у них руйнується бачення власного світу, змінюються умови проживання, звички.

Переживаючи розлучення батьків дитина кардинально змінює своє життя. Досить часто такі діти виховуються представником лише однієї статі і така форма виховання неодмінно буде мати вплив на розвиток дитини. Часто помічають, що діти, які виховуються у неповних сім'ях схильні до надмірної

прив'язаності до матері чи батька, часто не можуть знайти спільну мову із однолітками, мають перепади настрою, досить часто є плаксивими. Поведінка дітей у такій ситуації залежить від віку, статі, розумінні чи нерозуміння ситуації, підтримки з боку батьків та інших дорослих.

Зіштовхуючись із ситуацією розпаду сім'ї і дорослі, і діти проходять певні етапи адаптації. Дитячу адаптацію до такої ситуації розподіляють на 5 етапів: заперечення, емоційна нестабільність, примирення, негативізм, примирення.

Проте, зацікавлені у адекватному розвитку своєї дитини батьки, можуть допомогти своїй малечі пережити цю непросту ситуацію та уникнути травмувань. Дорослі повинні пам'ятати, що їхня дитина не винна у тій ситуації, яка склалась між подружньою парою, а тому не повинна страждати. Такі діти заслуговують на підвищений рівень підтримки з боку різних та близьких, аби подолати негативні емоції, що викликає батьківське розлучення.

РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО СТАНУ ДИТИНИ В СИТУАЦІЇ РОЗЛУЧЕННЯ БАТЬКІВ

2.1 Організація та методи дослідження психологічного стану дітей у разі розлучення батьків

Найбільш доречним місцем для вивчення поведінки та розвитку дитину можна вважати дитячі садочки, школи, ліцеї та гімназії. Зважаючи на мету та завдання дослідження, вибір бази зупинився на одному з вінницьких ліцеїв, а саме Комунальному закладі «Вінницький ліцей №34». Оскільки ми мали завдання дослідити психо-емоційний стан дітей молодшого шкільного віку після розлучення батьків, було обрано сорок дітей третіх та четвертих класів. Серед них були хлопчики та дівчатка, що були розподілені на дві групи: експериментальну та контрольну, що включали однакову кількість дітей різної статі.

Для роботи з учнями у даному закладі є просторий кабінет психолога, що обладнаний м'яким диваном, різноманітними іграшками та матеріалами. Особливістю даного закладу є наявність ресурсної кімнати, у якій діти мають можливість саморегулюватись.

Працюючи із дітьми молодшого шкільного віку, психологи використовують різноманітні методи взаємодії з дитиною. Їх добирають в залежності від індивідуальних потреб та особливостей кожного клієнта. Користуючись ними, можна швидко і легко налагодити контакт із дітьми різного віку та статі, у формі гри дізнатись про внутрішні переживання маленького клієнта.

Часто психологи використовують методи, що пов'язані з грою та творчістю, адже така діяльність є природнім способом дитини виражати свої думки та почуття. Творчі вправи допомагають дитині вільно виражати свої емоції та легко налагоджувати контакт із психологом. Із дітьми варто проводити розмовні терапії, оскільки вони сприяють розвитку мовленнєвих навичок дитини та формують здатність вільно спілкуватись, а також спонукають до розуміння причин певних емоцій чи поведінки. Доцільно

використовувати методи групової терапії, що дозволяє дітям спілкуванню з однолітками, розвитку соціальних навичок та пошуку підтримки серед інших дітей. Ігрова терапія є одним з найрозповсюдженіших методів, які використовують психологи у своїй практиці. Використання спеціально розроблених ігор для досягнення психотерапевтичних цілей, сприяє вираженню емоцій та розвитку співпраці.

Вибір конкретного методу залежить від віку дитини, її особливостей, проблем, які виникають, та фахової оцінки психолога. Комбінування різних методів часто виявляється найефективнішим підходом.

Спираючись на мету та завдання дослідницької роботи було обрано декілька методик, які на нашу думку сприяють найбільш ефективній взаємодії психолога та маленького клієнта, а саме:

- методика «Кінетичний малюнок сім'ї»;
- методика «Страхи в будиночках» О. І. Захарова;
- модифікована методика «Сходинки» В. Г. Щура;
- методика «Тест тривожності» (Р. Теммл, М. Доркі, В. Амен).

Досить розповсюдженим методом дослідження емоційного стану дитини є тест «Кінетичний малюнок сім'ї». Даний тест був запропонований Р. Бернсом і С. Кауфманом в 1972 році. Цей тест використовують для діагностики стосунків всередині сім'ї очима дитини.

Цей метод був обраний з метою дослідити внутрішньо-сімейні зв'язки всередині родини, що склалися після розлучення подружньої пари та зрозуміти, що відчуває дитина по відношенню до кожного з представників батьківської пари.

Основною метою цього тесту є аналіз розуміння дитиною відносин між членами сім'ї та її особисте ставлення до кожного з них [52, с. 506]. Під час малювання дитина може користуватись кольоровими олівцями та гумкою. Зображення створюється на звичайному аркуші паперу. Дитині потрібно намалювати свою сім'ю так, щоб кожен її член займався якоюсь діяльністю. Під час малювання сім'ї дитиною, варто фіксувати її емоції, випадкові фрази,

швидкість малювання персонажу. У випадку уточнюючих питань з боку дитини, психолог повинен відповісти на них так, аби не давати вказівок.

Після того, як дитина завершить малюнок, психолог розпочинає бесіду за схемою:

1. Хто намальований на малюнку, що робить кожен член сім'ї?
2. Їм весело чи нудно?
3. Хто з намальованих членів сім'ї найщасливіший і чому? Хто найбільш нещасний?
4. Де працюють або навчаються члени сім'ї?
5. Як у сім'ї розподіляються домашні обов'язки?
6. Які взаємовідносини з усіма членами родини?

Його завдання – ненав'язливо розпитати у дитини про членів її сім'ї, внутрішньосімейну атмосферу. Також дитині можуть запропонувати вирішити певну ситуацію.

Розглядаючи та аналізуючи малюнок психологу варто звернути увагу на розташування членів родини та відстань між ними. Чим менша відстань – тим більший емоційний зв'язок між людьми. Між окремими членами сім'ї можуть бути предмети або перегородки, що свідчатимуть про відстороненість, неприязнь, бажання захиститись від тієї людини, емоційну відстань. Якщо всі члени родини зайняті однією справою – це свідчить про наявність зв'язку між людьми, сприйняття родини як окремої групи, до якої належить досліджуваний.

В окремих випадках на малюнку можуть переважати не люди, а речі, що детально промальовані, чіткі, яскраві. Це вказує на відсутність зв'язку між людьми.

Деяких членів родини дитина може ізолювати або обмежити. Якщо ізольований дорослий, то це може вказувати на бажання захиститись від нього. Якщо ізольована інша дитина – конкуренція. У випадку, якщо ізольований сам автор, це свідчить про самотність. Також про самотність може повідомляти зображення дитини що намальоване осторонь від інших.

Зображуючи діяльність, дитина може намалювати людей, що спільно виконують якусь роботу чи грають у гру. Це означає, що вона визнає існування сім'ї як окремої комірки суспільства, розуміє значення взаємозв'язку між її членами. Якщо ж люди на малюнку зображені розвернутими один від одного це є символом наявності конкуренції всередині сім'ї.

Про проблеми у сім'ї та бажання дитини якнайшвидше знову повернутись до нормального життя свідчить зображення сім'ї у малому тісному просторі. Таким чином вона ніби намагається помирити усіх між собою.

Діяльність батьків на малюнку також може багато про що розповісти. Маму, яка готує їжу зображують ті діти, які сприймають її як джерело задоволення своїх життєвих потреб. Якщо мама на малюнку прибирає, то це може свідчити про те, що вона більше турбується матеріальними речами, ніж власною сім'єю. Якщо вона прасує речі це може вказувати на її занадто агресивний і нав'язливий спосіб дати своїй дитині тепло.

Батька, який займається сімейними справами, зображають діти, які мають достатню увагу з його боку, сприймають його як повноцінного члена сім'ї. Поїздка тата на роботу, у справах, або взагалі не намальована його особистість під приводом перебування на роботі вказує на те, що батько не є інтегрований у дану сім'ю. Діти, чиї батьки виявляють жорстокість, зазвичай зображують інших членів родини з гострими предметами поза будинком. У цих випадках батько може рубати дерева, стригти газон.

Також варто звертати увагу на окремі елементи на малюнку. Наявність зброї, гострих речей, шипів, пилок, ножівок, речей, які створюють гучні звуки, диких тварин свідчить про агресію. Бруд вказує на занепокоєння дитини, дисгармонію всередині сім'ї. Дощ, калюжі, сніг, гроза символізує депресивний настрій. На це також може вказувати зображення дитини, яка хворіє. Кульки та паперові змії означають, що дитина перебуває під тиском, з якого хоче звільнитись. Зображення небезпечних предметів, таких як ножі, виделки, голки є символом небезпеки, агресії, суперництва. Спортивні ігри та змагання,

у які грають члени родини також варто віднести до символів суперництва що присутні всередині родини. Абсолютно нормальним явищем є зображення квітів, метеликів, сонця. Лише в окремих випадках, коли загальна картина є зовсім не позитивною, зображення позитивних елементів свідчить не про наявний перебіг речей, а про бажання їх мати [41, с. 198].

Тест «Кінетичний малюнок сім'ї» є досить інформативним. Завдяки йому можна дізнатись про ставлення дитини до батьків, братів та сестер, ставлення батьків один до одного та до своїх дітей, наявність або відсутність психологічної відстані, позитивні або негативні стосунки між членами родини, почуття відчуженості чи непотрібності, замкненість, наявність зв'язку між членами родини або суперності між ними.

Ще одним досить популярним малюнковим тестом, яким користуються психологи є тест «Страхи у будиночках», автора О. І. Захарова. У результаті розлучення подружньої пари діти можуть відчувати різноманітні страхи, але не можуть пояснити свої відчуття. Аби їх позбутися, необхідно визначити кількість страхів та їх силу. У цьому випадку на допомогу приходять тест «Страхи у будиночках», який за допомогою малюнків допоможе психологу у співпраці з дитиною визначити наявність страхів та ефективно взаємодіяти аби їх позбутись.

У даному випадку ми використаємо модифікацію цього методу, який розробила М. А. Панфілова. Цей тест допоможе психологу з'ясувати, які страхи є у дитини, чого вона боїться найбільше та відштовхуючись від отриманих даних допомогти дитині подолати той чи інший страх.

Для проведення дослідження потрібно лише два аркуша паперу, на яких зображено два будиночки: один – червоний, інший – чорний (Дод. А). Під час роботи з дитиною психолог називає за списком різні страхи. Всього їх у даній модифікації 31. Дитина повинна умовно розселити страхи у два будиночки: у червоний – не страшні страхи, а у чорний страшні. При цьому дорослому варто сидіти поруч з дитиною, аби бути другом, що підтримає, а не злим дорослим, що вимагає пояснень та певних дій. Слова «страх», «боязнь» використовувати

слід лише іноді, аби нагадати дитині про її основне завдання, а не навіювати певне рішення. Найкращим варіантом буде, якщо дорослий називатиме страхи з пам'яті, а не просто зачитуватиме список з аркуша. Таким чином дослідження буде більш природнім, а не наганим.

У випадках, якщо дитина заперечує усі страхи, варто попросити дитину давати розгорнуту відповідь, тобто не «так» чи «ні», а вказувати «я не боюсь висоти», «я боюсь запізнитись у школу» тощо.

Психолог записує страхи, що потрапили до чорного будиночку, а після дослідження порівнює список із списком вікових страхів. Якщо з чотирьох-п'яти страхів дитина обирає щонайменше три, то цей страх буде вважатись наявним.

Після завершення дослідження дитина може виявляти різні емоції, такі як сум, переживання. Для того, щоб згладити цей момент та заспокоїти дитину, дорослому потрібно запропонувати малечі закрити страхи у будинку, аби вони не турбували його. Для цього потрібно намалювати замок, а ключ умовно викинути.

Методика чудово підійде для тих дітей, які не вміють або не хочуть малювати, яким важко йти на контакт або для дітей, які соромляться чи не дуже хочуть обговорювати те, що їх турбує.

Ще один тест, який часто користуються фахівці є тест «Тривожності» авторів Р. Темл, М. Доркі, В. Амен (Дод. Б). Метою даного тесту є виявлення тривожності у дітей. Його було обрано з метою дослідження наявності тривожності у дітей та її рівня, що могла виникнути у результаті реакції на негативний життєвий досвід дитини, що був спровокований розлученням батьків.

Для проведення тесту необхідні 14 зображень повсякденних ситуацій, у яких гіпопетично можуть перебувати діти. Малюнки створені окремо для хлопчиків і для дівчаток. Єдина особливість малюнків у тому, що головний герой не має емоцій на обличчі. Дитина повинна обрати з нижче намальованих двох облич одне – сумне або веселе.

Перед початком тестування психолог називає завдання для дитини. Їй потрібно уважно розглянути картинку та обрати обличчя дитини, що передає її емоції у відповідній ситуації.

Вибір дитини, її коментарі стосовно ситуації, емоції на обличчі необхідно занотовувати у спеціальному протоколі (Дод. В). Варто зазначити, що додаткові питання дитині під час тестування не задаються.

Даний тест має якісний та кількісний аналізи:

1. Суть якісного аналізу полягає у вивченні дитячих емоцій, висловлень під час тестування та виведення підсумків того, як подібна ситуація вплинула на саму дитину в реальному житті. Особливої уваги слід приділяти малюнкам 4, 6, 14 та 2, 7, 9, 11. Може бути таке, що дитина буде давати нечіткі пояснення, скупі відповіді. У такому випадку є великий ризик того, що ця дитина буде мати високий рівень тривожності за кількісним аналізом.

2. Кількісний аналіз може бути записаний у числових (кількість емоційно-негативних виборів/14) або відсоткових значеннях (0-100%), що будуть складати індекс тривожності.

Після проведення тестування, результати потрібно співвіднести відповідно даних рівнів індексу тривожності:

Слабкий рівень тривожності – бали – 0-1; ІТ – 0-7,2 %.

Середній рівень тривожності – бали – 2-5; ІТ – 14,3-35,7 %.

Достатній рівень тривожності – бали – 6-7; ІТ – 42,9-50 %.

Високий рівень тривожності – бали – 8 і більше; ІТ – 57,1 % і більше.

Для полегшення аналізу даних якісного аналізу можна також проводити бесіди із батьками.

Працюючи із дітьми молодшого шкільного віку, психолог може використати одну з модифікацій методики «Сходинки» В. Г. Щура (Дод. Г). Дану методику використовують для визначення рівня самооцінки дитини. Відомо, що переживаючи розлучення батьків, дитина може почуватись неповноцінною, порівнювати себе з іншими дітьми, вважати себе поганою. У

зв'язку з цим змінюється рівень самооцінки, що впливає на усе життя дитини: її впевненість у власних силах, самосприйняття. Тому рівень самооцінки дитини варто дослідити та у процесі корекції включити вправи, що допоможуть дитині досягти адекватного рівня самооцінки.

Дитина отримує зображення з семи сходинок та коротку інструкцію. Перші три нижні сходинки мають однакову висоту і на ці сходинки можна розмістити дітей, які є неслухняними, злими, не добрими, тобто погані. Четверта сходинка може бути вищою або ширшою від решти. На цій сходинці стоять діти, що є і не поганими, і не хорошими. Три останні сходинки залишили для дітей, що є хорошими та найкращими. Варто наголосити на тому, що чим нижча сходинка, тим гірша дитина, і навпаки, чим вища сходинка, тим дитина вважається кращою.

У цілях перевірки того, чи запам'ятала дитина значення сходинок, психолог ще раз проговорює значення кожної сходинки, після чого пропонує дитині розмістити себе на одній зі сходинок та пояснити свій вибір. Аби дитині було простіше себе уявити на сходах та зробити вибір, їй пропонують розмістити на картинці зображення хлопчика чи дівчинки.

Аналізуючи результати, психолог здійснює оцінку за семи-бальною шкалою, де одиниці відповідає перша сходинка, а числу сім – остання.

В нормі вважається, коли дитина має високу позитивну оцінку та ставить себе не нижче, ніж друга сходинка згори. Проте, зображення себе на п'ятій чи шостій сходинці не є відхиленням. Це свідчить про те, що дитина відчуває себе комфортно, у неї немає проблем у спілкуванні з однолітками.

Справжньою проблемою вважається той випадок, коли дитина ставить себе на перші три сходинки знизу. Такий вибір може бути спричинений проблемами у спілкуванні з ровесниками, негативною оцінкою з боку батьків, проблемами у сім'ї. В такому випадку психологу варто з'ясувати причини низької самооцінки дитини, аби допомогти їй.

Існує і безліч інших методик, які психолог може використати у своїй роботі аби оцінити емоційно-особистісну сферу дитини, пропрацювати разом

із нею страхи та переживання, а також допомогти батькам вирішити проблеми психологічних проблем їхньої дитини. Варто пам'ятати, що кожна методика має на меті вивчення різних аспектів життя дитини, тому використання одночасно різних методик дасть психологу більше інформації про внутрішній стан дитини. Разом із тим, не варто зловживати кількістю тестів та методів, аби не перевантажити нервову систему несформованої особистості та не викликати неприязні з боку дитини.

2.2 Вивчення та аналіз емоційно-особистісної сфери дитини молодшого шкільного віку після розлучення батьків

Досліджуючи емоційно-особистісну сферу дітей молодшого шкільного віку, які пережили розлучення батьків, була проведена робота із двома групами дітей по 20 осіб у кожній у навчальному закладі Комунальний заклад «Вінницький ліцей №34».

Перша група вважалась експериментальною та мала у своєму складі двадцять дітей, серед яких була однакова кількість хлопчиків і дівчаток, що навчаються у третіх та четвертих класах одного ліцею. Вік дітей даної групи коливався від восьми до десяти років. Усі ці діти проживають у родинях, де відбулось розлучення подружжя, а в окремих сім'ях відбулось нове одруження.

Дослідження даної групи може допомогти краще зрозуміти вплив розлучення батьків та подальший розвиток дитини, а також визначити стратегії підтримки, що допоможуть цим дітям краще пристосуватися до нових умов.

Друга група була контрольною та у її складі перебували двадцять дітей віком від восьми до десяти років, що навчаються в третіх та четвертих класах одного навчального закладу і проживають у повних сім'ях.

Досліджуючи цю групу, можна покращити розуміння дітей, що проживають у незмінених умовах та визначити фактори, які впливають на їхнє емоційне благополуччя.

Працюючи із дітьми обох груп, було застосовано тест «Кінетичний малюнок сім'ї», модифіковану методику «Сходінки» В. Г. Щура, тест на тривожність Р. Темпл, В. Амен, М. Доркі та тест «Страхи у будиночках» І. О. Захарова.

Використання методики «Кінетичний малюнок сім'ї» дало нам можливість зрозуміти відносини між членами сім'ї, ставлення дитини до них, визначення когось більш або менш значним.

Аналізуючи малюнки найбільшої уваги звертали на:

1. Наявність частин тіла: голови, очей, вух, губ, носу, шиї, рук, ніг, пальців та їх розмір.
2. Деталізованість одягу та прикрас, наявність гудзиків, кишень, волосся, макіяжу.
3. Кількості кольорів та їх яскравості.

Під час застосування методики значна частина дітей з розлучених сімей малювали на малюнках себе та маму, які разом виконують певні ролі: граються, виконують хатню роботу, гуляють, роблять домашнє завдання, розважаються або просто перебувають поруч. При цьому зображення матері були досить деталізовані, яскраві, без втрачених чи деформованих частин тіла. Діти вказували на те, що малюють той одяг та прикраси, які мама найбільше любить або ті, які найбільше подобаються дітям. При цьому зображення дорослого було більшим за розміром, ніж зображення дитини, що свідчило про його авторитет та перевагу. Батька малювали або віддалено, або за стінкою, або взагалі не зображували. Деякі діти намалювали батька, проте з іншого боку аркуша, пояснюючи це тим, що він проживає окремо, а отже його помешкання має інший вигляд. Проте, декілька дітей зобразили батька на малюнку поруч із собою, але віддалено від матері, пояснюючи це тим, що тата вони бачать та гуляють з ним, але з мамою батько особливо не контактує. У незначній кількості дітей зображення батька було деформованим, не дуже чітким, із втраченими елементами тіла (Дод. Д).

Розглядаючи зображення сім'ї та слухаючи розповідь дитини варто звертати увагу і на окремі елементи зображення, адже вони можуть мати певний сенс, виражати ставлення дитини до тієї чи іншої особистості, бути пов'язаними з різними сферами діяльності, засобами впливу чи контролю стосовно інших людей або членів сім'ї.

1. Починаючи від трьох років дитина повинна малювати тіло та голову людей, вказувати на наявність частин тіла. Зображення голови є центром зображення внутрішнього «Я» особистості тому відсутність її на зображенні вказує на багато проблем. Зображення обличчя та емоцій також є досить інформативним та важливим. За допомогою зображення емоцій дитина може передати свої внутрішні відчуття, наявність страхів, зацікавленості, агресії.

2. Негативною деталлю виступає наявність на малюнку зубів та виділень з рота слини, крові, слизу. Зазвичай діти, які домальовують собі такі деталі є агресивними, негативно емоційними, неконтрольованими. Якщо ж дитина зображає великий рот, зуби, виділення з рота у оточуючих її людей на малюнку, то це вказує на агресивне поведіння цієї особистості, страх перед нею.

3. Розмір рук, їх положення, деталізованість є засобом впливу на світ та фізичного контролю. Чим більші руки у зображеної особистості – тим впливовішою, на думку дитини, вона є.

4. Однією з найважливіших деталей малюнку є розташування членів сім'ї. Близька позиція вказує на згуртованість, турботу, наявність інтеграції у сімейний інститут та психологічне благополуччя родини. Навпроти, великі проміжки між особистостями, їх роз'єднаність, відсутність зв'язків у вигляді спільних справ чи фізичного контакту, свідчатиме про низький рівень емоційних зв'язків між членами родини [5, с. 110].

Внутрішньосімейні відносини впливають на різноманітні порушення поведінки дітей, що пов'язані із тривожністю, відчуттям неповноцінності, незначущості. Аналізуючи дитячі малюнки було використано кількісну

систему оцінки п'яти симптокомплектів, а саме: тривожність, наявність конфліктних відносин всередині сім'ї, наявність ворожості між членами родини, почуття неповноцінності в сімейній ситуації та сприятливі умови всередині родинного кола.

1. Визначити наявність тривожності у дитини допомагають різноманітні лінії, елементи контурів, штриховки зображень, виділення декількома контурами окремих елементів, щільність наведення контуру, його переривчастість.

2. Велика кількість сторонніх речей, що не стосуються самих людей, перешкоди між членами родини у вигляді дверей, шаф, стін, ізоляція окремих людей, а також відсутність частин тіла, обличчя, або їх витирання свідчать про наявність конфліктів у даній соціальній комірці.

3. Всередині деяких сімей є не лише конфлікти, але й ворожість одних членів сім'ї стосовно інших. На це можуть вказувати зображення людей, що знаходяться з рідних сторін аркуша паперу, зображення людини, що стоїть спиною відносно інших осіб, заштрихований чи закреслений персонаж, елементи, що демонструють агресію: довгі гострі нігті, гострі зуби, злий вишкір, а також руки з довгими пальцями.

4. Малюючи свою сім'ю, дитина може виразити розуміння своєї позиції всередині сім'ї та відчуття неповноцінності. У такому випадку автор малюнка може малювати себе занадто маленьким у порівнянні з іншими людьми, оберненого спиною, ізолюваного або надто віддаленого від інших. Розташування малюнка не по центру аркуша, а осторонь або у куточку також свідчить про почуття неповноцінності. Іноді буває так, що автор малюнка взагалі не зображує себе, що теж буде свідчити про те, що дитина не почувается повноцінним членом сім'ї.

5. Про сприятливий мікроклімат всередині родині вказує звичайний, по суті, типовий малюнок сім'ї, де намальовані усі члени сімейного колективу, вони мають адекватний розмір та загальне зображення, а також займаються спільною діяльністю, що підкреслює взаємозв'язок між людьми [30, с. 261].

Аналізуючи результати дослідження дітей з повних та неповних сімей за методом «Кінетичний малюнок сім'ї», було проведено обчислення п'яти симптомокомплексів за допомогою обрахунку середнього арифметичного. Результати підрахунку даних вказані у Табл. 2.1.

Табл. 2.1

Результати методики КМС

Склад сім'ї	Тривожність	Наявність конфліктних відносин	Наявність ворожості всередині сім'ї	Почуття неповноцінності	Сприятливі умови всередині родинного кола
Розлучені сім'ї	85%	70%	20%	80%	40%
Повні сім'ї	50%	35%	5%	30%	90%

Ознайомлюючись із результатами досліджень за першим симптомокомплексом – тривожністю, отримали результати, з яких 85% дітей з розлучених сімей і 50% дітей з повних сімей мають підвищений рівень тривожності. На це можуть впливати не лише стосунки всередині родини, але й інші зовнішні фактори, такі як війна, значна кількість повітряних тривог, мобілізовані батьки, стосунки дітей з однокласниками та власні внутрішні переживання дитини.

70% дітей з розлучених сімей мають конфліктні відносини всередині сім'ї, в той час як 35% дітей з повних сімей також мають не ідеальні стосунки між членами родини. Це пов'язано і з особистими проблемами сімей і з регулярного негативного зовнішнього впливу на життя родини.

Ворожість у сім'ях зустрічається доволі рідко, про що свідчать результати дослідження, де 20% дітей з неповних сімей мають всередині сім'ї стосовно одного з дорослих або інших дітей, у той час, як відсоток дітей з повних сімей, що мають ворожість між членами родини складають лише 5%.

Значна частина дітей почувають себе неповноцінно у сімейній ситуації. Це може бути пов'язано із недостатчею уваги та турботи з боку дорослих, їх імпульсивній поведінці, змін умов життя, кількості членів родини та їх

взаємозв'язку. Так, 80% дітей розлучених батьків та 30% дітей з повних сімей почуваються неповноцінно. Значним відсотком почуття неповноцінності у дітей з неповних сімей можна також пояснити тим, що після розлучення мати намагається втримати баланс між роботою, побутом та піклуванням про дитину, стикаючись із проблемою нестачі часу, у результаті якого дитина отримує меншу кількість уваги з боку батьків та робить власні умовиводи про втрату її цінності.

40% дітей з розлучених сімей мають сприятливі умови всередині родинного кола, в той час як відсоток дітей з повних сімей складає 90%, що є більш як в половину більшим. Тому можна дійти висновку, що склад сім'ї відіграє значну роль у житті кожного її члена та впливає не тільки на внутрішні почуття особистості, але й на поведінку, самооцінку, спілкування з іншими людьми.

Якщо ж аналізувати результати усіх симптомкомплексів, то можна дійти висновку про те, що діти з сімей, у яких батьки розлучилися, мають підвищений рівень тривожності, досить часто конфліктують із членами своєї родини та сторонніми людьми, частіше ставляться вороже до своїх батьків або одного з них чи інших членів сім'ї, значно частіше мають почуття неповноцінності, можуть мати погану поведінку, бути агресивними до оточуючих, мати внутрішній конфлікт.

Таким дітям необхідна підтримка не лише з боку батьків, але й з боку вчителів, а за потреби і психологів. Активна взаємодія усіх сторін допоможе дитині швидше адаптуватися до нових умов життя, побороти внутрішні страхи та переживання. Крім того необхідно працювати із емоціями та їх демонстрацією, адже ці діти є травмованими та можуть некоректно демонструвати емоції по відношенню до інших людей.

2.3 Аналіз результатів дослідження рівня емоційних переживань та тривожності дітей у розлучених сім'ях

Розлучення завдає значного удару на психіку дітей, їхнє світосприйняття, стосунки з іншими людьми, а також на їхні емоції та почуття. Не залежно від віку та статі дитина може переживати розлучення батьків більш або менш болісно, з ускладненнями або без них. Адекватна підтримка з боку батьків та інших дорослих досить часто впливає на нормалізацію емоційного стану дитини та повернення її до нормального активного життя без сильних емоційних коливань.

У значній частині дітей ситуація розлучення батьків провокує підвищений рівень тривожності, виникнення страхів та зниження самооцінки. Це пов'язано із тим, що всередині дитини руйнується старий світ і починає утворюватись новий, відмінний від попереднього. Підвищений рівень тривожності впливає на повсякденне життя дітей: стосунки з однокласниками, поява сварок та конфліктів, академічну успішність, якість сну, зацікавленість новою діяльністю [27, с. 340].

Крім того, досить часто разом із підвищенням тривожності виникають страхи, що викликані розлученням. Дитина може почати боятись, що її залишать саму, перестануть любити, будуть приділяти меншу увагу. Зазвичай ці страхи підсилюються зовнішньою ситуацією, наприклад, війною.

Із учасниками дослідної та контрольної груп був проведений тест «Тривожності». Після проведення тестування та аналізу результатів, було виділено 9 дітей з розлучених сімей, у яких було виявлено високу тривожність, невпевненість у собі, агресію та непорозуміння у сім'ї, ще 8 дітей мали середній рівень тривожності (Табл. 2.2 та Рис. 2.1).

Наступним кроком було дослідження наявності страхів, їхньої сили та кількості. Діти, що мали високий або середній рівні тривожності розміщували більшу кількість страхів у чорному будиночку під час проведення дослідження за допомогою методики «Страхи в будиночках». Досить часто ці діти не могли визначитись зі страхами та їх розміщенням, вони вважали їх і страшними і не

страшними водночас, під час остаточного вибору демонстрували бажання отримати схвалення або засудження свого вибору. Значна частина дітей вказувала на страхи, пов'язані із заповіданням фізичної шкоди, страх темряви і кошмарних снів, а також соціально-опосередковані страхи.

Табл. 2.2

Рівні тривожності дітей з повних та розлучених сімей

Рівень тривожності	Діти з розлучених сімей		Діти з повних сімей	
	Кількість	Відсоток	Кількість	Відсоток
Високий	9	45%	1	5%
Середній	8	40%	9	45%
Низький	3	15%	10	50%

Діти, що проживають у розлучених сім'ях частіше мають високий рівень – 45% та середній – 40% рівні тривожності, що може бути викликаний переживаннями стосовно батьківського розлучення. Лише 15% мають низький рівень тривожності, що вважається досить низьким показником.

Дослідження групи, де перебували діти, що зростають у повних сім'ях мали показники, які вказували на переважаючу кількість дітей з низьким та середнім рівнями тривожності. Для дітей з повних сімей характерний низький рівень тривожності – 50%, середній рівень тривожності у 45% дітей, високий рівень у 5% дітей, причому відносини в діаді «дитина-дитина» викликали більшу тривожність, ніж відносини в діаді «дитина-дорослий», що можна пояснити недостатньою адаптацією дитини до школи та однокласників, але досить гармонійними та позитивними стосунками всередині сім'ї.

Рис. 2.1. Рівні тривожності дітей з повних та розлучених сімей

В результаті дослідження можна прослідкувати, що діти з розлучених сімей мають значно виражену емоційну тривожність, невпевненість в собі, відсутність твердої опори, безпеки. Таким чином, можна дійти висновку про те, що діти з розлучених сімей можуть зазнавати труднощів в адаптації та соціалізації.

Також було проведено дослідження рівня самооцінки дитини за допомогою методики «Сходинок» (Табл. 2.3 та Рис. 2.3), адже ми знаємо що діти з розлучених сімей сприймають себе не такими, як решта діток і у зв'язку з цим можуть мати занижену самооцінку, яка буде негативно впливати на всі сфери їх життя. Переважна більшість дітей мала адекватну самооцінку. Ці діти легко та швидко розміщували себе на сходинках, пояснювали чому вони зробили саме такий вибір. Проте, були і ті діти, які мали занижену самооцінку. Цим дітям було важче обрати сходинку для своєї позиції, вони були невпевненими у собі, їм було важко пояснити власний вибір, а верхні сходинки були для них чимось на кшталт ідеалу, до якого вони ще не доросли (Дод. Е). Варто зауважити, що у цьому віці занижена самооцінка може виникати не лише під дією негативних емоцій від ситуації змін у родині, але у результаті аналізу та порівняння себе з іншими дітьми, реакції на насмішки, зауваження,

недоречні висловлювання з боку однолітків та дорослих, шкільній неспішності.

Табл. 2.2

Результати дослідження самооцінки

Тип самооцінки	Діти з повних сімей	Діти з неповних сімей
Завищена	60%	45%
Адекватна	25%	25%
Занижена	15%	30%

Діти з повних сімей частіше мають завищену самооцінку – 60%. Проте, серед дітей, що проживають у розлучених сім'ях також переважає завищений рівень самооцінки – 45%. Значна частина дітей обох груп мають адекватну самооцінку – по 25%. Лише незначна частина діток мала занижену самооцінку. Серед них занижену самооцінку мали 15% дітей з повних сімей та 30% дітей з неповних сімей.

Рис. 2.3. Рівні самооцінки дітей з повних та неповних сімей

Користуючись коефіцієнтом кореляції рангу Спірмена, було здійснено обчислення отриманих під час тестування даних рівня тривожності та самооцінки дітей, аби дослідити їх взаємозв'язок та розробити на основі результатів досліджень ефективну програму психокорекції емоційного та психологічного стану дітей (Табл. 2.3).

Табл. 2.3

Кореляційний аналіз показників рівня тривожності та самооцінки дітей, які пережили розлучення батьків

Респондент	Змінна 1 Бал тривожності	Змінна 2 Бал самооцінки	Ранг змінної 1	Ранг змінної 2	Різниця рангів	Квадрат різниці рангів
1	9	3	16,5	4,5	12	144
2	4	6	6,5	14,5	-8	64
3	9	3	16,5	4,5	12	144
4	2	7	2,5	19	-16,5	272,25
5	10	2	18,5	2	16,5	272,25
6	3	6	4,5	14,5	-10	100
7	12	1	20	1	19	361
8	5	6	9	14,5	-5,5	30,25
9	7	4	13	8	5	25
10	2	7	2,5	19	-16,5	272,25
11	10	3	18,5	4,5	14	196
12	7	5	13	10,5	2,5	6,25
13	3	7	4,5	19	-14,5	210,25
14	7	4	13	8	5	25
15	1	6	1	14,5	-13,5	182,25
16	6	6	11	14,5	-3,5	12,25
17	5	5	9	10,5	-1,5	2,25
18	5	6	9	14,5	-5,5	30,25
19	8	3	15	4,5	10,5	110,25
20	4	4	6,5	8	-1,5	2,25
						2462

Зробивши розрахунки за формулою $\rho_s = 1 - \frac{6 \cdot \sum d_i^2}{n^3 - n}$, ми отримали число, що дорівнює -0,8 та вказує на те, що тривожність дітей та їхня самооцінка між

собою у даному випадку майже не пов'язані, проте заслуговують уваги та корекції.

Дослідивши психологічний стан дітей можна дійти висновку, що діти, які проживають у неповних сім'ях і справді мають проблеми, такі як: страхи, тривожність, замкненість, проблеми у спілкуванні з іншими людьми. Також ці діти тонко відчують будь-які зміни, що відбуваються всередині сім'ї між усіма її членами та поза нею. Ці діти спостерігають зміни не лише в особистому житті, але й у житті батьків та своїх братів і сестер. Значна частина дітей має середній рівень підтримки з боку батьків, вчителів та приватних психологів, які допомагають побороти внутрішні протиріччя та травми, які виникли у результаті розлучення батьків.

Цим дітям було б корисно та доречно проводити більше часу з батьками та, за можливості, відвідувати різноманітні гуртки та тренінги, аби мати змогу емоційно відпочити, попрацювати з власними думками, поспілкуватись із дітьми свого віку. Це все позитивно вплине на дітей і допоможе швидше пережити негативні емоції від батьківського розлучення.

Висновки до другого розділу

Розлучення має вплив на життя дорослих і на життя дітей. Маленькі члени сім'ї мають нестійку психіку та важко переживають процес руйнування сім'ї. Цей процес може виявлятися у плаксивості, агресії, почутті непотрібності, руйнуванням тісних взаємозв'язків з близькими людьми. Аби уникнути ускладнень, батьки повинні надавати підтримку своїй дитині, залучати вчителів, а за потреби і психологів.

Працюючи із дітьми молодшого шкільного віку, що переживають розлучення дітей, психологу необхідно активно взаємодіяти з дитиною, батьками, а за можливості, і вчителями. Підбір методів варто здійснювати, спираючись на вік дітей, їх розвиток та можливості. Найефективнішими вважаються ті методи, які пов'язані із творчістю та грою. У такій формі

спеціаліст буде мати можливість швидко встановити контакт із дитиною та надавати їй необхідну підтримку та допомогу.

Під час роботи з дітьми було застосовано метод «Кінетичний малюнок сім'ї», «Страхи в будиночках» О. І. Захарова, модифікована методика «Сходінки» В. Г. Щура та «Тест тривожності» Р. Теммл, М. Доркі, В. Амен.

Варто відзначити, що діти з неповних сімей частіше мають підвищений рівень тривожності – 45% всіх опитаних та занижену самооцінку – 45%. У таких сім'ях спостерігаються негативні стосунки, ворожість, конкуренція або неприязнь. На фоні емоційного стресу у цих дітей виникають страхи непотрібності або покинутості.

Діти з повних сімей мають більш стабільні стосунки між усіма учасниками членів сім'ї. У них зазвичай низький рівень тривожності – 5% та завищена самооцінка – 60%. Також ці діти рідше стикаються із проблемами страхів.

Аналізуючи результати досліджень, можна впевнено сказати про те, що умови та внутрішньо-сімейна ситуація, у якій проживає дитина, значною мірою впливає і на її самопочуття, і на емоційний стан, і на загальний світогляд. Саме тому для таких діток рекомендують відвідування психолога та корекцію психо-емоційного стану.

РОЗДІЛ 3. ПРОВЕДЕННЯ КОРЕКЦІЙНОЇ РОБОТИ ТА ПОВТОРНА ДІАГНОСТИКА ПСИХОЛОГІЧНОГО СТАНУ ДІТЕЙ У СІМ'ЯХ, ДЕ БАТЬКИ РОЗЛУЧИЛИСЯ

3.1 Розробка та проведення корекційної роботи щодо нормалізації психологічного стану дитини у випадку розлучення батьків

Досить часто для дітей, що мають тривожність, занижену самооцінку, страхи, пов'язані з різними факторами та проблеми соціалізації, рекомендують проводити активну співпрацю з психологами, відвідування тренінгів, створення різноманітних корекційних програм, що допоможуть дітям гармонізувати свій внутрішній світ, позбавитись від тривог, навчитись взаємодіяти з іншими людьми.

Для дітей, що перебували у дослідній групі, була розроблена та проведена корекційна програма, що включала групові та індивідуальні заняття, що були спрямовані на допомогу дитині у покращенні психологічного стану, регуляції емоцій та самооцінки. Корекційна програма складалась із 5 блоків, переважною частиною яких були групові заняття, що забезпечували дітям формування адекватної самооцінки, набуття навичок активної взаємодії з ровесниками та вмінням контролювати свої емоції. Крім того, оскільки ми працювали у ліцеї з досить малими дітьми, важливим аспектом корекційних програм була також взаємодія з учителями та батьками діток, аби досягти максимально позитивного результату.

Розробляючи корекційну програму, були поставлені такі цілі:

1. Познайти дітей зі спектром емоцій, силою їх вираження, здатністю усвідомлювати наявність позитивних та негативних емоцій, а також сформувати навичку адекватно їх виражати.
2. Створити на заняттях атмосферу позитиву, довіри, психологічного комфорту, у якій дитина зможе відкритись та ефективно взаємодіяти з усіма учасниками.
3. Здійснити корекцію агресії та гніву, що виникають на фоні розлучення батьківської пари.

4. Навчити дітей навичкам саморегуляції з метою позбавлення від тривоги, агресії, страху, емоційної та фізичної напруги, негативних емоцій.

5. Підвищити та сформувати адекватну самооцінку кожного учасника групи.

6. Виявити та розвинути творчий потенціал, що допоможе дитині вільно виражати свої емоції та боротись зі стресом та переживаннями.

Обираючи методи психокорекції та психотерапії, ми зупинились на таких як:

- психокорекційні вправи;
- психогімнастика;
- елементи арт-терапії;
- елементи пісочної психокорекції;
- елементи казкотерапії.

1 блок – «Психокорекційні вправи»

Перше наше заняття мало на меті сприяти активній взаємодії учасників корекційної програми, в ігровій формі навчити дитину керувати своїми емоціями, підвищити рівень самооцінки, знизити рівень емоційної напруги та покращити настрій. У цьому занятті було проведено 5 різноманітних вправ.

Вправа «Зайчик і тигр». Дана вправа має на меті створити сприятливу та комфортну атмосферу, покращити настрій та підбадьорити дітей, а також покращити їхній рівень самооцінки.

У цій вправі кожна дитина виступає спочатку у ролі зайчика, а потім у ролі тигра. Аби пояснити, що дітям потрібно робити, психолог просить дітей уявити зайчика, який чогось боїться, стимулюючи питанням «Що робить та як виглядає зайчик, який відчуває небезпеку? Що він зробить, коли побачить хижого звіра чи людину?». Діти у свою чергу зображують такого зайчика. Після цього дорослий просить уявити великого безстрашного тигра, коли він стикається із небезпекою. Дітям необхідно показати, яким був би тигр у такій ситуації.

Імітація рухів проводиться протягом декількох хвилин, після чого проводиться обговорення. Психолог запитує ким дітям сподобалось бути більше: зайцем чи тигром і чому.

Вправа «Закінчи речення». Така вправа дозволить дитині підвищити свою самооцінку та впевненість.

Для виконання вправи дорослий використовує м'яч та виступає у ролі ведучого, а діти отримують коротку інструкцію щодо виконання вправи. Та дитина, яка отримала м'яч, буде чути початок речення від психолога і повинна придумати закінчення цього речення, але так, щоб це стосувалось конкретно цієї дитини. Початок речень може повторюватись, але закінчення речення має бути особливим та відрізнитись від попередніх. Психолог кидає кожній дитині м'яч, використовуючи такі фрази як «Я вмію...», «Я знаю...», «Я хочу...», «Я можу...».

Вправа «Сварливі клоуни». Ця вправа спрямована на зняття вербальної агресії та забезпечення активної взаємодії дітей з однолітками.

Для того, щоб виконати вправу, діти повинні обрати серед присутніх пару для себе, але знати, що протягом гри партнери можуть змінюватися.

У ході гри психолог розповідає дітям коротку історію про клоунів, які показували дітям виставу. Під час шоу у клоунів з'явилась не зовсім хороша ідея і вони вирішили навчити дітей поганим словам і поведінці, лаяти один одного фруктами та овочами. Діти виступають у ролі клоунів та починають лаятись один на одного фруктами та овочами. Проте, використовувати інші слова чи фізичну взаємодію заборонено.

Наступним завданням є зміна емоційного стану дітей на протилежний, що супроводжується коментарями дорослого про те, що батьки діток, не оцінили затію клоунів і вимагали аби ті навчили своїх глядачів гарним манерам. Клоуни вирішили, що діти мають вміти казати приємні слова, називаючи один одного квітами. Після цього діти продовжують взаємодію один з одним, але уже з позитивним настроєм, добрим та лагідним інтонуванням.

Вправа «Мішечок злості». Має на меті навчити дітей виражати свої негативні емоції так, аби не образити цим інших людей.

Для виконання вправи кожна дитина отримує мішечок з цупкої тканини із зав'язками. Психолог показує дітям мішечок і розповідає, що він не простий, а наділений чарівними якостями: усе погане, що буде сказане у цей мішечок у нього і залишиться. Діти можуть кричати у цей мішечок, верещати і злитися, але не можуть цього робити у відношенні до інших людей. Після того, як діти виплеснули свої негативні емоції, вони мають зав'язати мішечок і таким чином залишити всередині свій негатив та поганий настрій.

Вправа «Ліфт». Використовується переважно наприкінці заняття і спрямована на заспокоєння та зняття емоційної напруги.

Для того, щоб виконати вправу, дітям необхідно підвестись. Дорослий просить учасників уявити свій живіт зсередини у вигляді ліфту, який може підійматись на три поверхи. Перший поверх – живіт, другий поверх – шлунок, третій поверх – груди. Для того, щоб дітям було простіше це уявляти, дорослий пропонує переміщувати руку з поверху на поверх. Ліфт курсує на різні поверхи вгору-вниз і допомагає нам позбутись тривоги, переживання та негативу. Перша поїздка у ліфті триває до першого поверху і супроводжується глибоким вдихом, щоб повітря ніби дісталось аж до животика, затримкою дихання на 2-3 секунди і повільним видихом – підняттям ліфта нагору. Аналогічні дії потрібно зробити, аби дістатись другого та третього поверху. У кінці поїздок дорослий коментує, що разом із видихом з нашого організму виходить негатив.

У кінці заняття діти можуть обговорити які ігри та ролі їм найбільше сподобались і чому.

2 блок – Психогімнастика

Оскільки велика частина дітей мають переживання та проблеми у випадках взаємодії з іншими дітьми, було вирішено допомогти дітям навчитися налагоджувати стосунки один з одним та понизити рівень напруги під час спілкування з однолітками. Це заняття мало на меті забезпечити дітям

взаємодію один з одним, фізичну активність, розвиток емпатії та впевненості у собі.

Психогімнастика представляє різноманітні спеціальні заняття, такі як етюди, вправи та ігри, що спрямовані на корекцію та розвиток різних сторін психіки дитини [32, с. 175].

Вправа «Дракон». Метою даної вправи є стимул до активної фізичної взаємодії учасників гри, покращенні настрою, самооцінки, прийняття себе як учасника колективу.

Під час взаємодії діти стають ланцюжком та тримають один одного за плечі, утворюючи тіло дракона, де перша дитина – голова, а остання – хвіст. Дитина, що грає роль голови, повинна зловити дитину, що грає роль хвоста, проте тіло дракона при цьому є нерозривним. Як тільки «голова» торкнулась «хвоста» - вона сама стає «хвостом». Гра триває до того моменту, поки кожен учасник не зіграє обидві ролі.

Вправа «Сіра хмаринка». Має на меті виховати в дітях почуття емпатії та зняти емоційну напругу, що можуть відчувати діти з розлучених сімей.

Вправу рекомендують виконувати із закритими очима, аби усі діти могли повністю розслабитись та не соромитись перед іншими учасниками. Також можна увімкнути тихий та помірний музичний супровід. Роль ведучого бере на себе дорослий, який розповідає історію. Спершу дорослий описує яскравий сонячний день, блакитне безхмарне небо, свіжу траву, тобто, розповідає про природу, щоб викликати в дітях позитивні емоції, створити відчуття розслаблення. Далі психолог говорить про те, що над дітьми пролітає сіра хмарка, яка має властивість забирати усі негативні емоції, злість, образу, страхи і пропонує дітям віддати всі ці неприємні почуття хмаринці. Діти імітують рухи, ніби віддають хмаринці усе погане, що вони відчувають. Після цього дорослий акцентує увагу на тому, що після цих дій діти наповнюються теплом, позитивом, радістю, чуйністю, сміливістю, доброзичливістю. Також дітям пропонують розплющити очі та посміхнутись один одному.

Після заняття діти можуть обговорити свої враження, емоції, вказати на те, що їм найбільше сподобалось, що вони відчували під час вправ та який вплив вони справили.

3 блок – Елементи арт-терапії

Діти молодшого шкільного віку часто люблять малювати. Для них це не просто діяльність, але можливість відтворити результат своєї фантазії за допомогою художніх матеріалів, поекспериментувати із формами, кольорами, продемонструвати своє вміння зображувати елементи навколишнього світу. Малювання для дитини – це спосіб самовиразитись та пізнати самого себе та свої можливості. Арт-терапія – це вид психотерапії, що заснований на образотворчому мистецтві [42, с. 208]. Користуючись арт-терапією із дітьми можна досягти багатьох позитивних результатів:

1. Під час малювання у дітей знижується рівень стресу та тривоги, адже зосереджуючись на самому процесі, вони відволікаються від переживань та нав'язливих думок.
2. Створення власних художніх шедеврів підвищує рівень самооцінки дитини, адже захоплення її майстерністю з боку однолітків та похвала з боку дорослих забезпечує дитині розуміння того, що вона досягла певного успіху.
3. Часом буває, що дитина не може передати словами те, що вона відчуває. На допомогу приходить мистецтво, адже аналізуючи дитячий малюнок, дорослий може знайти підтекст у зображених картинах, зрозуміти причини переживання чи тривоги та допомогти дитині подолати негативні емоції.
4. Якщо арт-терапія проводиться у групах чи парах – це сприятиме розвитку соціальних навичок, а також навичок співпраці та взаємодопомоги.
5. Методи арт-терапії допомагають дітям краще адаптуватись до нових умов життя чи середовищі, де перебуває дитина.
6. Для дітей, що пережили травматичний досвід, такий вид терапії може виступати інструментом відновлення, відтворенням та обробкою тих

емоцій та почуттів, яких набула дитина, стикнувшись із неприємною ситуацією.

Не менш важливим аспектом арт-терапії є правильна та якісна підготовка, адже від цього залежить якість результату. Готуючись до терапії необхідно:

1. Розуміти з якою групою дітей буде здійснюватись співпраця, адже потрібно заздалегідь обрати доречні техніки та методи.

2. Забезпечити робочий простір усіма необхідними для творчості матеріалами: олівцями, фломастерами, маркерами, фарбами, папером, глиною, тканинами, глітером, що дозволить дитині серед безлічі матеріалів обрати ті, які відповідають її внутрішньому стану та дозволять найчіткіше виразити свої почуття. Причому, усі ці матеріали мають бути в доступі, на рівні очей дитини.

3. Дібрати ті методи та техніки, які будуть відповідати розвитку дітей, будуть зрозумілими для них, посильними.

4. Врахувати індивідуальні особливості дітей та за потреби, спробуйте адаптувати підходи для кожної дитини.

5. Бути прикладом для дітей. Демонструючи свої враження та емоції від процесу, дорослий стимулює дітей налагоджувати комунікацію, вчитись висловлювати свою думку та емоції.

6. Залишити місце для власного бачення та творчості кожної дитини. Відповідно до своїх потреб та настрою діти можуть отримати кращий терапевтичний результат, ніж ви планували на початку.

У процесі малювання дитина поступається своїм почуттям та переживанням і можуть безболісно та без тригерів зіткнутись зі своїми страхами, переживаннями та травмуючими подіями.

Вправа «Мій портрет». Має на меті зрозуміти внутрішній стан дитини, її самооцінку, сприяє розвитку комунікативних здібностей, підвищенні самооцінки дитини, її зацікавленістю оточуючими.

Дітям пропонують намалювати свій портрет, скориставшись будь-якими матеріалами: олівцями, фарбами, маркерами тощо.

Після того, як діти впорались із завданням, дорослий просить продемонструвати свій малюнок та розповісти про себе.

Вправа «Портрет мого гарного Я». Спрямована на усвідомлення дитиною своїх позитивних якостей, можливостей, розуміння того, що кожен унікальний, а також підвищення самооцінки та навичок самопрезентації.

Кожній дитині дається аркуш паперу, що оформлений у вигляді рамки. Завдання полягає у тому, щоб кожен учасник всередині рамки написав усі свої позитивні якості. За потреби, дитина може звертатись по допомогу до дорослого. Також дитина може оформити рамку, відповідно до її настрою. Після завершення виконання завдання, бажаючі можуть продемонструвати свою роботу та розповісти чому саме вона вписала ті чи інші слова.

За традицією, в кінці заняття психолог може обговорити з дітьми їхні враження та емоції, зробити висновок про те, що кожна людина унікальна.

4 блок – Елементи пісочної терапії

Досить часто пісочна терапія асоціюється з інклюзивними дітьми, проте такий метод може використовуватись із дітьми різного віку та рівня розвитку, оскільки допомагає зі зняттям емоційної напруги. Крім піску варто застосовувати також різноманітні фігурки тварин, рослин, будівель, персонажів, автомобілів, речей повсякденного побуту, аби у процесі терапії дитина могла створити власний світ у якому буде виражати своє бачення конкретних ситуацій чи речей [53, с. 167].

Психолог може використати різні варіації пісочної терапії, опираючись на життєвий досвід, вік та проблеми клієнтів. Працюючи із дітьми, спеціалісти досить часто використовують такі види пісочної терапії:

1. Пісочна терапія з вільним доступом полягає у тому, що психолог не дає певного завдання чи ситуацію, яку потрібно зобразити. У такій терапії клієнт має доступ до усіх фігурок та може зобразити конкретну сцену, яку

вважає за потрібне, що дає можливість вільно виражатись та розвивати фантазію.

2. Терапія за допомогою траєкторій спрямована на заспокоєння та гармонізацію внутрішнього світу особистості. Під час роботи застосовуються різні траєкторії, текстури та рухи з метою вираження своїх емоцій та думок. У процесі можуть створюватись шляхи, кола, лінії та інші форми.

3. Пісочна терапія за допомогою фігур проводиться з використанням фігурок, що представляють собою різні аспекти життя чи самої особистості. Завдання полягає у тому, щоб розмістити у піску фігури у певному порядку, аби відобразити сцени або історії з власного життя.

4. Символічна та метафорична терапія підходить для роботи з дітьми підліткового віку. Клієнтам необхідно створити символічні образи чи метафори із застосуванням фігурок та піску і таким чином відобразити свій настрій, бачення ситуації, власний внутрішній світ чи переживання.

5. Інтегрована пісочна терапія включає в себе можливість поєднання з іншими видами терапії, такими як казко-терапія, музична терапія.

Використовуючи пісочну терапію психолог забезпечує дітям можливість:

- Самовираження, особливо для тих дітей, які мають проблеми із вираженням емоцій та почуттів.
- Можливість проявити широкий спектр емоцій, таких як гнів, злість, радість, розчарування, тривогу.
- Виразити проблеми тих дітей, які не можуть висловити переживання чи тривогу словами, проте здатні виразити свої почуття через візуальні зображення.
- Здійснити саморегуляцію та стресове розслаблення, знизити рівень стресу, тривоги, переживань.
- Формувати та підтримувати позитивні взаємини з іншими учасниками терапії.

Вправа «Моє місто». Стимулює розвиток уяви та забезпечує зняття емоційної напруги дітей.

Дорослий забезпечує дітям вільний доступ до різноманітних фігурок та піску та озвучує завдання створити власну уявну країну та одне його місто, в якому вони хотіли б побувати. Разом із тим діти повинні дати імена мешканцям міста, розповісти історії, які трапилися із жителями, вказати на якісь деталі створеного містечка.

Вправа «Незвичайні сліди». Спрямована на розвиток уяви, тактильної чутливості, відображення емоцій та зняття напруги.

Виконуючи вправу дорослий виступає зразком, демонструючи і промовляючи які рухи і я якою орієнтовно силою необхідно здійснювати. Дитячі долоні, кулачки та пальці імітують кроки різних тварин.

«Першим йде ведмідь» - діти з максимальною силою натискають на пісок кулаками або долонями, демонструючи кроки великого важкого ведмедя. «Заячий стрибок» - за допомогою пальців діти імітують стрибки зайця, легко торкаючись до поверхні піску та рухаючи руками у різні сторони. «Змійки поповзли» - діти рухають пальцями у піску в різні сторони, створюючи хвилясті лінії та чергуючи розслаблення пальців та їх напруження. «Біжать жучки та павучки» - імітація за допомогою пальців руху лапок комах. Виконувати ці дії можна як на поверхні піску, ніби жучки біжать, так і повністю зануривши кисті рук у пісок. За бажанням, дорослий може додавати інший тварин, імітуючи їхні кроки або ж запропонувати дітям продемонструвати якусь тварину та придумати дію для неї.

По завершенню заняття, за традицією, обговорюються моменти та вправи, які сподобались найбільше.

5 Блок – Елементи казкотерапії

Казкотерапію досить часто називають ліками у вигляді історій. Цей метод є одним з найпростішим та легкодоступним, проте здійснює великий вплив на дітей. Використовуючи казкотерапію можна вплинути на свідомість дитини та відкоригувати її поведінку. Дорослий за допомогою терапевтичної

казки розповідає дитині про проблеми та переживання, з якими та стикається. Слухаючи казку у дитини формується творче ставлення до власного життя, змінюється бачення звичних для неї ситуацій та речей, розвивається здатність досягати мети різними способами, посилюється впевненість у власних силах, підвищується самооцінка, здійснюється самоконтроль та розвиває приховані здібності до вирішення конкретних життєвих завдань [7, с. 26].

«Казка про маленьку принцесу» має на меті донести до дитини її цінність і важливість у житті батьків, підвищити самооцінку, навчитись керувати своїми емоціями та не заподіювати шкоди іншим людям (Дод. Ж). Заняття можна проводити у групі або індивідуально. У процесі слухання казки дитина проводить паралель між собою та головною дійовою особою, аналізує її дії, замислюється як в такій ситуації зробила б вона.

Ведучий розповідає історію про принцесу, батьки якої розлучились. У процесі слухання казки діти можуть виконувати ролі принцеси, короля та королеви, відьми, інших принцес та принців.

Казка зачитується психологом та обговорюється з дітьми. Важливо запитувати які емоції викликала казка, що діти відчували під час слухання.

Між блоками занять у кабінеті психолога проводились індивідуальні консультації з дітками. Усі діти відзначали, що їм подобається гратись з іншими дітьми, що вони знайшли собі нових друзів. Чимала кількість дітей виділяла вправи та ігри, які їм сподобались найбільше, коментували улюблені моменти чи ситуації, які їм сподобались найбільше. Деякі діти повідомляли про те, що їм тепер легше комунікувати з однокласниками, пояснюючи, що виконання завдань у парах та групах на уроках стало для них однією з найулюбленіших форм роботи, оскільки у цей час можна поділитись думками з іншими дітьми. Значна частина дітей відзначила, що вдома, розповідаючи про ігри з іншими дітьми, приміряла на себе роль ведучого та пробувала грати деякі ігри разом із мамою/батьком і що ця роль їй також прийшла до вподоби.

Подібного роду заняття або групові тренінги корисні для дітей різного віку, що стикаються з подібними проблемами. У такій простій взаємодії діти

можуть знайти собі друзів, провести більше часу з однолітками, погратись, зайнятись новою для них діяльністю чи творчістю. Важливим аспектом є те, що діти перебувають у колі подібних собі дітей, тих, які пережили або переживають розлучення батьків. Це допоможе дитині зрозуміти що її життєва ситуація не є одиничним випадком, цього не потрібно соромитись чи сприймати себе як браковану дитину [14, с. 18]. Це допоможе уникнути просядок у самооцінці дитини, дасть стимул переосмислити ситуацію, зрозуміти що життя продовжується.

3.2 Проведення та аналіз повторної діагностики стану дитини після проведення корекційної роботи

Психологічний стан дітей, що проживають у повних родин та дітей, що пережили розлучення батьків, може різко відрізнятись. Проте, варто зауважити, що на психо-емоційний стан дітей впливає чимало чинників таких як: індивідуальні особливості дитини, стосунки всередині сім'ї до розлучення та після, підтримка з боку батьків та взаємовідносини між ними, реакція оточуючих. Першочергово ми мали лише декілька дітей, що були забезпечені повноцінною підтримкою з боку своїх батьків і це було помітно.

Загалом, емоційні стани дітей, що проживають у повних родин та дітей, що пережили розлучення батьків, мають деякі відмінності. Діти, що проживають у повних сім'ях мають більш стабільний емоційний фон, стійкіші до стресу, мають регулярну підтримку з боку батьків, менш вразливі до зовнішніх змін та обставин, відчувають менше емоційної безпеки. У свою чергу, діти з розлучених сімей потребують більшої уваги та підтримки з боку дорослих, можуть відчувати більше стресу та страхів, особливо у процесі розлучення та одразу після нього, досить часто мають невизначеність, змішані емоції та почуття, потребу у спілкуванні.

Важливо підкреслити та проаналізувати дієвість обраних методик та корекційних вправ та їх вплив на дітей:

1. Стабільність сімейного середовища здійснюють значний вплив на усіх дітей. Діти, що проживають з одним з батьків, у процесі корекції мали можливість поспілкуватись з дітьми, що опинились в такому ж становищі, зрозуміти, що така ситуація не є одиничною і аж ніяк не вказує, що батьки раптом її розлюбили. Спілкуючись із батьками більш тісно, діти сформували поняття того, що вони не є непотрібними та не будуть кинуті батьками.

2. Стрес і адаптація до нових умов життя виявилось для деяких дітей справжнім випробуванням, що супроводжувалось змішаними емоціями у деяких дітей. Завдяки вправам з саморегуляції діти навчилися керувати своїми емоціями та швидко приходити у стан норми.

3. Підтримка та комунікація з боку батьків забезпечила відчуття впевненості, потрібності та вищий рівень психологічного комфорту. Діти, що мали можливість спілкуватися з обома батьками легше долали стрес та швидше адаптувались до нових умов життя.

4. Психологічна підтримка та консультування допомогла дітям розібратись з власними страхами, емоціями, переживаннями. Діти, що відвідували психолога до початку корекційної роботи були більш впевненими в собі та спокійніше ставилися до ситуації, яка склалась всередині сім'ї.

Після проведення усіх корекційних вправ та індивідуальних консультацій, були проведені повторні тести на тривожність Р. Темпл, В. Амен, М. Доркі, модифікована методика «Сходинки» В. Г. Щура, та тест на наявність страхів «Страхи у будиночках» І. О. Захарова, для того, щоб перевірити на скільки ефективна була проведена робота на поліпшення емоційного та психологічного стану дітей з розлучених сімей.

Після проведення повторного дослідження наявності страхів у дітей з розлучених сімей, варто відзначити, що діти рідше вказували на наявність страшних страхів, їм було простіше вказувати які страхи в який будиночок варто віднести. Під час тестувань спостерігався стабільний спокійний стан у більшості дітей, а чорний будинок викликав значно меншу кількість негативних емоцій.

Зробивши повторний аналіз тривожності дітей з розлучених сімей, можемо зробити висновок, що рівень тривожності у дітей значно зменшився. Результати повторного аналізу представлені в Таблиці 3.2 та Рис.3.2

Табл. 3.2

Результати повторного аналізу рівня тривожності дітей з розлучених сімей

Кількість дітей	Відсоток	Характеристика мікро-групи
20	100%	Загальна кількість учасників дослідної групи
3	15%	Учасники з високим рівнем тривожності
7	40%	Учасники з середнім рівнем тривожності
10	55%	Учасники з низьким рівнем тривожності

Відсоток дітей із високим рівнем тривожності зменшився на 35%, із середнім рівнем зменшився на 10%, із низьким рівнем тривожності відсоток збільшився на 25%.

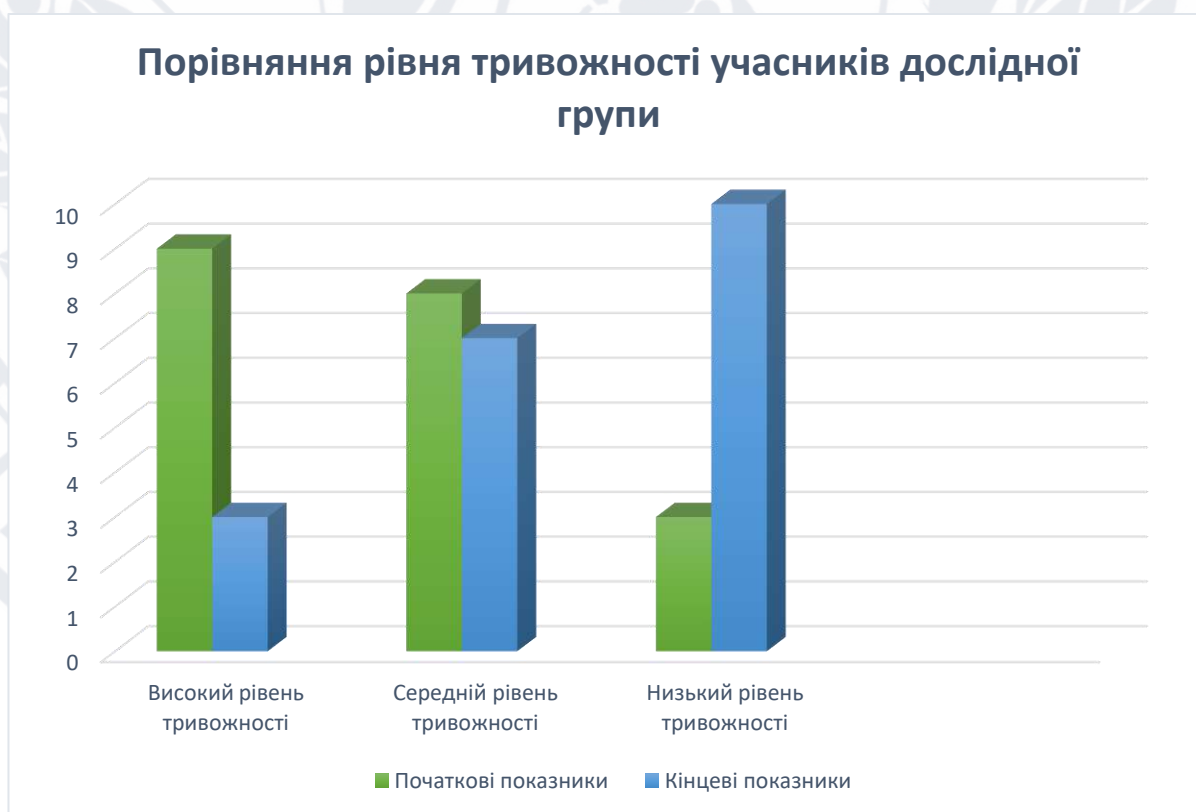

Рис.3.2. Порівняння тривожності учасників дослідної групи

Таким чином, результати проведеного дослідження свідчать про ефективність розроблених і реалізованих психокорекційних занять, які були направлені на: створення атмосфери довіри та психологічного комфорту; корекцію агресії та гніву; позбавлення від тривоги, страху бути покинутим, емоційної напруги; підвищення самооцінки та впевненості в собі.

Після проведення психо-корекційної роботи слід зауважити, що діти з дослідної групи почали у значній мірі менше відчувати стрес у ситуаціях навчання, спілкування з однолітками, взаємодії з однокласниками. Зменшилась кількість випадків неконтрольованої агресії чи вивільнення негативних емоцій стосовно оточуючих. Різкі перепади настрою перестали турбувати дітей, оскільки освоївши вправи з саморегуляції, діти можуть вплинути на свої емоції, заспокоїтись та продовжити діяльність. Важливим аспектом результату дослідження стало ще й те, що батьки цікавилися враженнями дітей від тренінгів та консультацій, а також намагались підтримати їх та проявити піклування, що у свою чергу забезпечило кращий позитивний вплив на дітей.

Психологічний стан дитини після розлучення батьків є індивідуальним та неповторним. Важливо надавати підтримку, достатню кількість уваги, враховувати почуття та потреби кожної дитини для покращення її психологічного стану.

3.3 Розробка рекомендацій для батьків щодо стабілізації психологічного стану дитини у випадку розпаду сім'ї

Розлучення подружньої пари завжди несе за собою негативні наслідки, які впливають як на дорослих людей, так і на їхніх дітей. Нестандартність такої ситуації робить дітей вразливими, погіршує їхній емоційний та психологічний стан, негативно впливає на адаптацію у суспільстві. Підтримка батьків грає важливу роль, і якщо дорослі зацікавлені у збереженні емоційного та психологічного здоров'я своїх дітей, то повинні докладати максимум зусиль аби мінімізувати негативний вплив батьківського розлучення.

Часто трапляється таке, що дорослі не знають як краще сповістити дитину про розлучення батьків та не спровокувати подальші проблеми у житті дитини. У зв'язку з цим, є значна кількість інформації стосовно правильності подання такої новини дитині.

1. Колишньому подружжю варто бути чесним зі своїми дітьми. Якщо дитина вже досягла того віку, коли вона розуміє взаємозв'язки всередині родини, варто чесно повідомити про розлучення. Ідеальним варіантом буде той випадок, коли про це сповістять обоє батьків разом, при цьому шанобливо ставлячись один до одного. Якщо пара перебуває у конфлікті, доречніше буде повідомити дитині новину лише одному дорослому. Таким чином можна буде уникнути зайвих суперечок і сварок. Вигадування відсутності одного з батьків в житті дитини банальними фразами про те, що тато кудись поїхав, має тривале відрядження чи багато справ рано чи пізно викриється і тоді довіра з боку дитини до дорослого зникне.

2. Важливо пояснювати дитині зрозумілими для неї словами про ситуацію, що склалася. Малі діти немов проживають у власному всесвіті, де сім'я є їхньою найбільшою цінністю і розлучення батьків може стати для неї крахом світобачення. Саме тому батьки мають розумно проінформувати дитину про те, з ким вона буде жити, з якими родичами зможе регулярно зустрічатись. В ідеалі цю інформацію батьки повинні надавати разом, а також розумно і зрозуміло відповідати на поставлені питання. Спокійна атмосфера допоможе створити відчуття того, що розлучення не є чимось критичним і дитина не отримає надлишок негативних емоцій та переживань.

У підлітковому віці у дітей варто запитати про їхнє бажання проживати з одним з батьків, а також, за потреби, звертатись до кваліфікованих спеціалістів аби підтримати дитину та допомогти їй впоратись з переживаннями.

3. Діти дошкільного та молодшого шкільного віку сприймають розлучення батьків як власну провину та покарання за свої дії. Аби дитина не тривожила себе такими думками, батькам потрібно пояснити, що рішення

було прийняте ними самими і не пов'язане із поведінкою, оцінками або чистотою в кімнаті дитини.

4. Дітям у віці до 12 років необхідно регулярно повторювати, що батьки розлучилися один з одним, а не зі своєю дитиною. У цьому віці батько і мати для дитини однаково важливі і дитина прагне отримувати любові піклування від обох батьків. У випадку, якщо один з дорослих відмовляється спілкуватись зі своєю дитиною після розпаду сім'ї, потрібно заспокоїти дитину пояснюючи, що у батька чи матері зараз багато справ, але всередині своєї душі він чи вона так само сильно люблять свого сина чи доньку.

5. Якщо батьки хочуть сповістити своїй дитині про рішення розлучитись, рекомендовано обрати для цього вільний від школи день. Це може бути п'ятниця або субота, аби дитина мала час прийти до тяти після потрясіння від новини та без агресії спілкуватись з учителями та однолітками у школі. Крім того, розмову потрібно проводити вранці або вдень, аби до нічного часу дитина могла заспокоїтись та уникнути нічних тривожних сновидінь. Разом із статусом батьків змінюється і статус дитини, в результаті чого малеча може почати сприймати себе неповноцінною, не такою як усі, присоромленою. Дорослим необхідно пояснити своїй дитині про те, що ця ситуація є сумною, але нічого соромного тут немає [29, с. 74].

6. Дайте можливість дитині висловити свої думки та переживання. Це допоможе уникнути накопичення негативних емоцій, переживань, агресії та злості. Підтримка з боку батьків та регулярна взаємодія з дитиною допоможе легше пережити травмуючі новини.

7. Якщо дитина сприйняла новину близько до серця та не може впоратись зі своїми емоціями, а батьки не можуть допомогти дитині побороти тривожність, рекомендують звернутись по допомогу до психолога. Спеціаліст допоможе спрямувати сили та енергію на утворення нового бачення світу дитини та навчитися жити по новому.

Під час розлучення дорослі перебувають у стані стресу, відчаю, депресії та роздратування. У зв'язку з цим батьки, під час розмови з дитиною, можуть

припускатись помилок, які негативно вплинуть на розуміння дитиною ситуації розлучення.

1. Кожен партнер у парі може мати образи на іншого, тому під час спілкування з дитиною батьки можуть перекладати провину на один на одного, створюючи в баченні ситуації дитиною картину, де батьки самі не розуміють причини розлучення і з невідомої причини перестали любити один одного.

2. Критика та образи у сторону одного з учасників батьківської пари завдає болісного удару не лише батькам, але й дитині, оскільки діти завжди ототожнюють себе одразу з обома батьками. Чуючи образи в сторону мами чи батька, дитина починає погано сприймати і своїх батьків, і себе.

3. Дорослі, як і діти, прагнуть отримати підтримку від найрідніших. Їхні емоції, переживання та думки впливають на дитину. Зберігаючи образу та злість на свого колишнього партнера, ведучи розмови про те, що батько чи мати поганий чи погана, залишив родину, зрадив, не надає важливого значення сім'ї, батьки виховують у дитини негативізм по відношенню до найрідніших. Згодом, негативне сприйняття дитиною одного з батьків перекладеться і на іншого представника батьківської пари.

4. Зрив своїх негативних емоцій, стресу на власну дитину, образи, смикання за руки, покарання, принижує честь та гідність самої дитини. Таке відношення вплине на самооцінку дитини в майбутньому та сприйняття власної цінності.

5. Порівняння зовнішності та характеру дитини з колишніми родичами в негативному тоні завдає дитині потужного емоційного удару. Вона може відчувати сором за своїх рідних, звинувачувати себе у тому, що саме існування дитини та її зв'язок з батьками є причиною виникнення негативних емоцій в іншого дорослого.

6. Після зустрічі дитини з новою сім'єю батька чи матері, інший представник колишнього подружжя часто прагне дізнатись новини з життя колишнього партнера і засипає дитину запитаннями. У такі моменти дитина

відчуває себе зрадником, оскільки розуміє, що розповідає особисту інформацію батька чи матері [34, с. 262].

7. Дорослий, що виховує дитину самотійно, намагається прийняти одночасно роль і батька, і матері. У результаті, в дитини може скластись враження, що вона взагалі немає батьків, адже втрачається відчуття ідентичності мами та батька. Саме тому дитині потрібно спілкуватися з батьками обох статей.

8. Із дітьми підліткового або юнацького віку батьки можуть утворити психологічний інцест. Це поняття не пов'язане з сексуальною сферою життя. В основу даного терміну закладено розуміння ситуації, коли дорослі намагаються використати любов до дитини, яку могли б присвятити чоловіку чи дружині.

Необдумані вчинки і слова дорослих неодмінно більшою або меншою мірою вплине на життя їх дітей. Безумовно, розлучення завдає травм і дітям, і доросли, але без підтримки батьків діти не здатні будуть подолати стрес та переживання, вибудувати нову картину світу та жити повноцінним щасливим життям.

Висновки до третього розділу

Для дітей, що проживають у розлучених сім'ях було розроблено корекційну програму, що була спрямована на корекцію психо-емоційного стану, поведінки, налагодженню стосунку з однолітками та дорослими, підвищенням рівня самооцінки та позбавленням від страхів. Також нам вдалось успішно взаємодіяти з батьками та вчителями, які були активними учасниками реалізації даної корекційної програми та допомагали дітям.

За результатами повторних тестувань було виявлено, що у значної частини дітей досить помітно покращився емоційний стан, їм стало легше спілкуватись з друзями та однокласниками й взаємодіяти з ними. Покращились стосунки з представником батьківської пари та вчителями. Діти

навчилися контролювати свою поведінку та емоції, застосовуючи навички саморегуляції.

Таким чином можна дійти висновку того, що корекційна програма є ефективною та корисною, оскільки було досягнуто значних позитивних результатів емоційного самопочуття дітей.

Дитина, що проживає ситуацію розлучення батьків, проживає кардинальну зміну свого зовнішнього та внутрішнього світу, у якому вони намагаються адаптуватись та продовжити емоційно стабільне життя. Батьки можуть не знати правильних та доречних способів розповісти дитині про своє рішення і можуть своїми необдуманими діями травмувати власну дитину. Для цих батьків були розроблені рекомендації, що допоможуть коректно розповісти дитині про своє рішення та уникнути надмірних переживань.

ВИСНОВКИ

Аналізуючи й узагальнюючи опрацьовані нами результати теоретичного та практичного дослідження було сформульовано такі висновки.

1. Поведінка батьків, їх емоційний та психологічний стан впливає на дітей будь-якого віку та статі. Цей вплив здійснюється на фізичний, психічний, соціальний, розумовий, моральний, мовленнєвий розвиток дитини і може спричинити як позитивні, так і негативні наслідки. Мікроклімат всередині сім'ї впливає на розвиток дитини та її подальше життя: вміння комунікувати з іншими особистостями, вирішувати конфліктні ситуації, розрізняти позитивну та негативну поведінку людей, сприймати себе частиною сім'ї та суспільства, формування адекватної самооцінки, ставлення до себе, сім'ї та інших людей. Усі ці знання та навички діти отримують від своїх батьків, спостерігаючи за їхньою поведінкою та переймаючи їх життєвий досвід.

2. Сім'я відіграє важливу роль у вихованні дитини, оскільки увійшовши в нову сім'ю, дитина являє собою нового представника родини, що немає ніяких навичок і знань стосовно існування в цьому світі. Саме сім'я виступає першочерговим джерелом, у якому дитина набуває знань та навичок, що є необхідними для ефективного існування у світі серед людей. Усе те, що дитина бачить відчуває та сприймає всередині сім'ї, вона неодмінно перенесе у своє доросле життя не зважаючи на те, був цей досвід для неї корисним чи шкідливим.

Для повноцінного розвитку особистості як хлопців, так і дівчат, необхідне виховання батьками обох статей. Саме завдяки вихованню дитини у повній різностатевій сім'ї, діти набувають навичок та знань стосовно поведінки чоловіка та жінки, їхньої взаємодії, ідентифікації себе з представником чоловічої чи жіночої статі, різниці між ними. У сімейній картині чоловік та жінка виступають двома частинами одного цілого, і у випадку, якщо дитина виховувалась без уваги та любові з боку одного з батьків, втрачають розуміння суті тієї іншої половини, в результаті чого це вплине на усе подальше життя особистості.

3. Проблема розлучення є однією з найбільших проблем сьогодення нашої країни і цілого світу. На рішення розірвати стосунки впливають як власні почуття особистостей, що є членами сім'ї, так і зовнішні чинники. Серед причин розлучення найчастіше виділяють:

- зраду одного з партнерів;
- швидкий та необдуманий шлюб;
- відсутність достатньої кількості спілкування подружньої пари;
- аб'юз з боку одного з партнерів;
- аморальний спосіб життя чоловіка чи дружини;
- ослаблення цінності шлюбу серед молоді;
- довготривале окреме проживання, що спровоковане особливостями роботи, військової служби або іншими зовнішніми факторами.

4. Розлучення здійснює негативний вплив як на дорослих осіб, так і на дітей, залишаючи негативний слід на все життя.

5. Розлучення батьків майже завжди негативно впливають на розвиток дитячої особистості, руйнують її внутрішню картину світу, викликають сильні емоційні потрясіння.

Дитина, що була свідком розлучення батьків, частіше має підвищений рівень тривожності, більшу кількість страхів, нижчу самооцінку, а також починає по-іншому сприймати навколишній світ, руйнуючи попередню картину світосприйняття та будуючи нову, відмінну від попередньої. Розпад сім'ї провокує не лише психологічні та емоційні проблеми, але й фізичні, від яких потерпає дитина. Серед них можуть бути болі у животі, проблеми зі сном, головні болі, пришвидшене серцебиття, проблеми з харчуванням.

У практичній частині роботи було досліджено дві групи по 20 дітей приблизно однакового віку, половина з яких проживали у повних сім'ях, а половина у неповних. Метою роботи з цими дітьми було дослідження наявності страхів у дітей та їх кількості, визначення рівня тривожності, самооцінки, а також мікроклімат всередині родини.

У ході дослідження вдалось з'ясувати, що діти з розлучених сімей мають значну кількість емоційних переживань, намагаються вибудувати нову картину власного світу, мають значну кількість страхів, що були спричинені розлученням батьків, мають значно вищий рівень тривожності. Самооцінка дітей у дослідженні майже не була пов'язана з ситуацією розлучення батьків, проте потребувала корекції.

Нами була запропонована програма психокорекції для дітей, що проживають у неповних сім'ях, яка складалась із 5 блоків. Метою психокорекційної програми було: відновити психоемоційний стан дітей, підвищити самооцінку, навчити навичкам саморегуляції, покращити навички взаємодії з дітьми свого віку та іншими людьми, розкрити творчий потенціал кожної особистості, допомогти дітям розібратись зі своїми внутрішніми переживаннями та протиріччями.

Щоб досягти максимально позитивного ефекту від психокорекційної програми, робота проводилась як зі всією групою дітей, так і з окремими дітьми індивідуально, а також проводились бесіди з батьками дітей та вчителями, адже завдяки злагодженій взаємодії психолога, батьків, вчителя та дитини можна досягти бажаного результату.

Основною гіпотезою роботи було твердження, що розпад сім'ї суттєво впливає на соціалізацію дитини та її подальше благополуччя у всіх сферах життя, а можливість зменшення негативного впливу від розлучення відбувається шляхом всебічної підтримки дітей з боку батьків та спеціалістів у сфері психології. Провівши дослідження та узагальнивши результати, можна дійти висновку про те, що мету було досягнуто, а гіпотезу підтверджено.

Перспективою подальших досліджень є розгляд питання, що стосуються особливостей соціально-психологічного супроводу дітей, проживають та виховуються з одним з батьків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Беляєва О. М. Поговоримо про дитя після розлучення батьків. *Психолог*. 2016. № 14. С. 16-19.
2. Бичковська Г. М. Агресивна дитина : запобігання та обмеження проявів. *Психолог*. 2018. № 5-6. С. 32-34.
3. Бондарчук О. Й. Психологія сім'ї. Харків : НУА, 2016. 386 с.
4. Войтко В. І. Етика сімейних відносин. Київ : Політвидав. України, 2016. 70 с.
5. Волкова А. Н., Трапезнікова Т. М. Методичні проблеми діагностики сімейних відносин. *Питання психології*. 2015. № 5. С. 110-116.
6. Гантер К. Ф. (не)Щасливе батьківство. Чесна книга про виховання дітей. Ірпінь : Віват, 2022. 240 с.
7. Гармаш І. В. Терапія казками. Київ : ВГ "Шкільний світ", 2018. 112 с.
8. Головнева І. В. Психологія сімейних відносин : навч. посіб. для студ. Харків : НУА, 2016. 76 с.
9. Горецька О. В. Психологія сім'ї : навчальний посібник для студентів спеціальності «Практична психологія», «Початкова освіта» / за ред. О.В. Ткачук. Бердянськ, 2015. 156 с.
10. Двіжона О. В. Дистантна сім'я та її вплив на формування особистості дитини та підлітка. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2017. Вип. 12. Ч.1. С. 116-120.
11. Девід Ф., Мішель Л., Саллі Б. Моя сім'я змінюється. Київ : Клевер, 2019. 192 с.
12. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія. Київ : Центр навчальної літератури (ЦУЛ), 2020. 145 с.
13. Железнякова Ю. В. Адиктивна поведінка: аналіз наукових підходів. Актуальні проблеми психології. *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ, 2013. Вип. 18. С. 96–103.

14. Журавель А. В. Детермінанти формування міжособистісної взаємодії у групах молодших школярів. *Збірник доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції. Психологія в сучасному світі*. Харків, 2020. С. 18–20.
15. Калька Н. М., Васільєва О. В. Психологічні особливості деструктивного впливу сім'ї на соціалізацію дитини. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Львів, 2014. №1 С.21-31
16. Капська А. Й. Соціальна педагогіка. Київ, 2015. С. 190-196.
17. Карпова Д. Є. Психологічний аналіз сімейних ролей шлюбних партнерів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. Херсон, 2016. Вип. 4. С. 41–45.
18. Каськов І. В., Хуртенко О. В. Психологічний феномен тривожних переживань молодших школярів із неповної сім'ї. *Вісник Національного університету оборони України*. Київ, 2019. Вип. 3. С. 77 – 83.
19. Ковальчук Л. М. Особливості становлення майбутнього сім'янина в умовах неповної сім'ї . *Обрії*. Київ, 2017. №1. С. 18-25.
20. Ковальчук О. В. Психолого-педагогічні особливості розвитку молодшого школяра як об'єкта формування гуманістичних цінностей. *Вісник НПУ імені М.П.Драгоманова*. Київ, 2014. № 11. С. 97-103
21. Котлова Л. О., Саух І. Д. Психологічні чинники задоволеності шлюбом на різних етапах подружнього життя. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. Херсон, 2019. Випуск 1. С. 223–228.
22. Кравець В. П. Психологія сімейного життя: навч. пос. Част. II. Тернопіль, 2015. 696 с.
23. Кравченко Т. В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи: монографія. Київ : Фенікс, 2018. 416 с.
24. Кузьменко В. У. Розвиток індивідуальності дитини 3-7 років: Монографія. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. 354 с.

25. Лисенко Л. М. Психологічні чинники задоволеності стосунками в подружніх парах. *Теорія і практика сучасної психології*. Запоріжжя, 2018. № 5. С. 73–77.
26. Мазяр О. В. Діагностика особистісної проблеми: емоційна сфера. *Теорія і практика сучасної психології*. Житомир, 2019. № 4. Т. 1. С. 36–41.
27. Максимова Н. Ю. Психологія соціальної роботи із проблемними сім'ями : навчальний посібник. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2017. 463 с.
28. Максимова Н. Ю. Сімейне консультування : навч. посіб. Київ : Персонал, 2015. 304 с.
29. Малихіна М. С. Мама і тато більше не разом. Як допомогти дітям пережити розлучення батьків. Харків: Основа, 2021. 127 с.
30. Маценко Л. М. Педагогіка сімейного виховання: підручник. *Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України*. Київ: Компрінт, 2015. 376 с.
31. Мітіна С. В. Психологія особистості: навч.-метод. посіб. Київ : Ліра-К, 2020. 245 с.
32. Мушкевич М. І. Психологічний супровід сімей, що мають проблемних дітей : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. 456 с.
33. На другий рік повномасштабної війни шлюбів в Україні поменшало. URL : <https://opendatabot.ua/analytics/marriages-divorces-half-2023> (дата звернення: 04.10.2023)
34. Овод Ю. В., Венцеславська Т. І. Практичні рекомендації розлученим людям щодо запобігання та подолання сімейної кризи «повторний шлюб». Київ : Габітус, 2021. Вип. 21. С. 262 – 267.
35. Олексюк Н. Ю. Особливості соціального формування дитини у різні вікові періоди її розвитку. *Людинознавчі студії. Педагогіка*. Дрогобич : ДДПУ, 2014. №29. С. 125 – 134.
36. Павелків Р. В. Вікові особливості морального розвитку молодшого школяра. Навч. Пос. Рівне : РДГУ, 2017. 5-12 с.

37. Питлюк-Смеречинська О. Д. Особливості формування емоційної культури дитини під впливом сімейного середовища. *Освіта регіону*. Київ : Університет «Україна», 2015. №5. С. 131–134.
38. Пірожено Т. О., Ладивір С. О., Карасьова К. В. Сучасні діти – відображення цінностей дорослого світу : методичні рекомендації. За ред. Т. О. Піроженко. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. 120 с.
39. Помиткіна Л. В. Психодинамічна не конгруентність особистості: діагностика, корекція та консультування: Монографія. Київ: НАУ, 2017. 180 с.
40. Посисоєв М. М. Основи психології сім'ї та сімейного консультування. Маріуполь, 2018. 598 с.
41. Реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. Навчальний посібник. Том 3. Київ, 2018. 236 с.
42. Рогальська І. О. Психологічна допомога дітям у кризових ситуаціях: Метод і техніки : метод. посібник. Вінниця : ФОП, 2016. 234 с.
43. Романовська Д. Д. Профілактика посттравматичних стресових розладів: психологічні аспекти. Методичний посібник. Чернівці: Технодрук, 2017. 133 с.
44. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія. Київ : АкадецдидаВ, 2016. 265 с.
45. Столяренко О. Б. Психологія особистості. навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2015. 280 с.
46. Столярчук О. А. Психологія сучасної сім'ї : навч. посіб. Кременчук : ПП Щербатих О.В., 2015. 136 с.
47. Татьянчиков А. О. Психологія здоров'я: навчально-методичні рекомендації (в допомогу до самостійної роботи для здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра факультету психології, політології та соціології) ; кафедра психології НУ «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2021. 34 с.
48. Федоренко Р.П. Психологія сім'ї : навч. посіб. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 300 с.

49. Черезова І. О. Психологія життєвих криз особистості : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Бердянськ : БДПУ, 2016. 75 с.

50. Шулигіна Р. А. Спілкування як вагома складова соціальної адаптації особистості. *Наукові записки КУТЕП: Щорічник*. Ред. В. С. Пазенок. Київ: Знання України, 2015. Вип. 3. С. 499 - 507.

51. Юрченко І.В. Психологічний супровід неповних сімей (утворений внаслідок еміграційних процесів) в умовах роботи школи-садка. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*. Київ : Всеуито, 2017. Вип. 14 (38). С. 108-111.

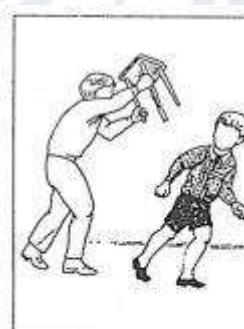
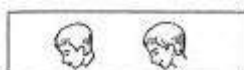
52. Юрченко І.В. Психологічні особливості внутрішньо-сімейних відносин у неповних сім'ях (на матеріалі аналізу методики «Малюнок сім'ї»). *Збірник наукових праць. Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні і прикладні проблеми*. Київ: Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2018. Т. X. Ч. 2. С. 506-512.

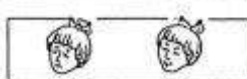
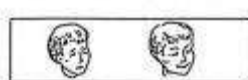
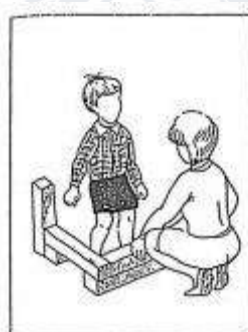
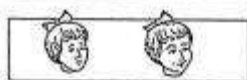
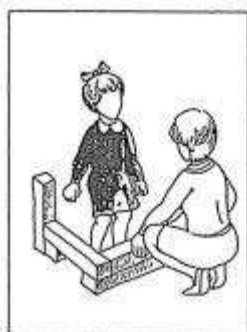
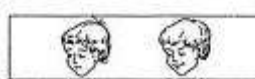
53. Яценко Т.В. Психологія дитячої творчості : навчальний посібник. Кременчук : Бігарт, 2019. 198 с.

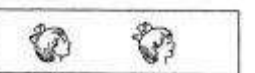
ДОДАТКИ

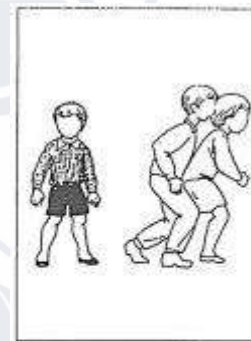
Додаток А

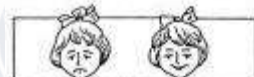
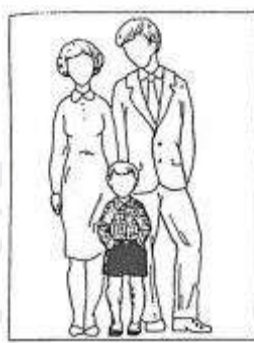
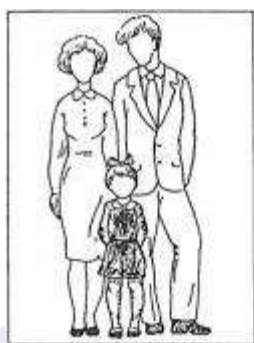

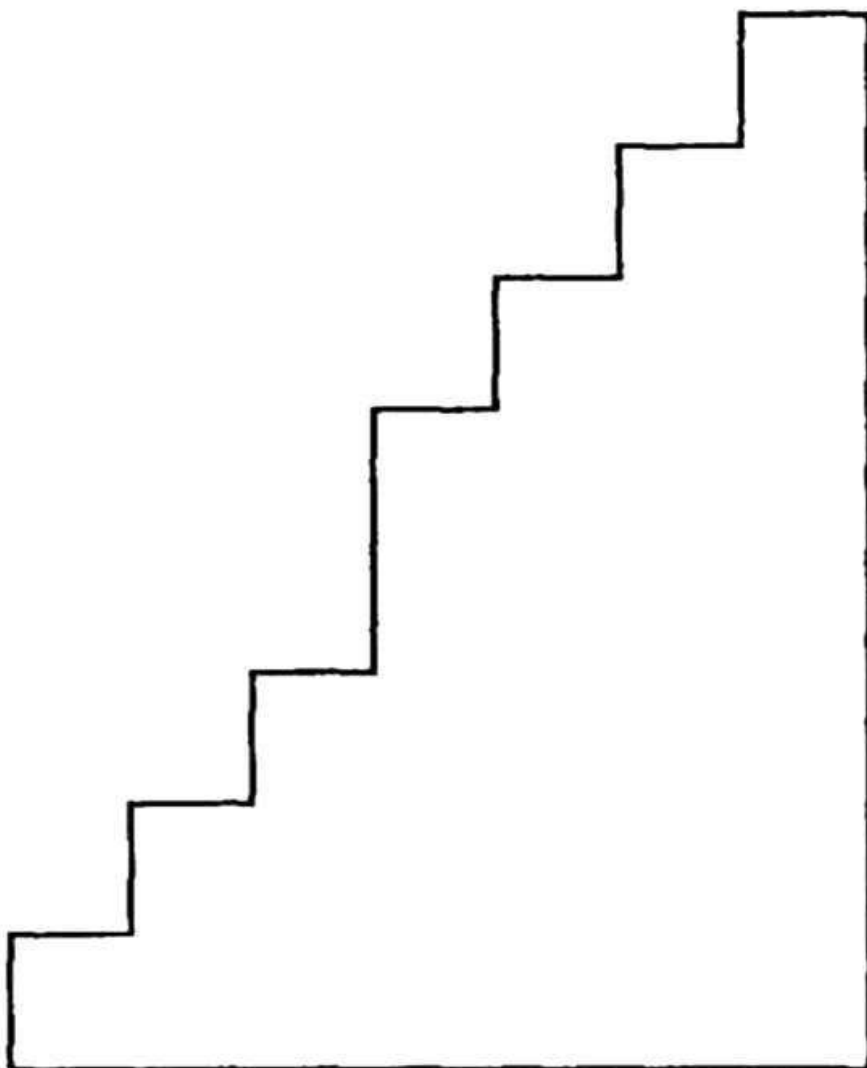
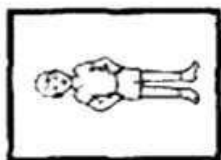

ПРОТОКОЛ

Прізвище та ім'я дитини: _____

Вік: _____ Клас: _____ Дата: _____

№ рисунок	Рисунок	Висловлювання дитини	Вибір	
			Веселе обличчя	Сумне обличчя
1	Гра з молодшими дітьми			
2	Дитина та мати з немовлям			
3	Об'єкт агресії			
4	Одягання			
5	Гра зі старшими дітьми			
6	Вкладання спати на самоті			
7	Умивання			
8	Докір			
9	Ігнорування			
10	Агресивний напад			
11	Прибирання іграшок			
12	Ізоляція			
13	Дитина з батьками			
14	Їжа на самоті			

Казка про маленьку принцесу

В одному великому казковому королівстві жили король, королева і їхня дочка принцеса. Принцеса щодня в своїй кімнаті грала з іншими принцями і принцесами. Дівчинка дуже любила малювати. Вона придумувала різні історії до своїх малюнків. Подобалося їй показувати свої малюнки мамі і татові. Але останнім часом принцеса помітила, що мама і тато не питають про те, що намальовано, не ставлять ніяких питань про малюнок, не хвалять її, а швидко дивляться і віддають. Маленька принцеса дуже засмучувалася, вона думала, що стала погано малювати якщо батьки не розхвалюють її малюнки. Тому дівчинка вирішила більше ніколи не малювати. У своїй кімнаті король і королева постійно сварилися, але принцеса тільки іноді чула крики, що доносилися з іншого боку королівства.

Одного разу королева підійшла до своєї дочки принцесі і сказала, що король поїхав в інше королівство, щоб підписати наказ. Батька-короля дуже довго не було і принцеса стала питати: «Мам, а де тато? Він же не може так довго бути у від'їзді. Я дуже боюся, щоб його не схопили розбійники». І тоді мама-королева вирішила все розповісти своїй дочці: «Тато більше з нами жити не буде, він зараз живе в іншому королівстві. Ми вже більше не чоловік і дружина. Але ти будеш бачитися з татом, відвідувати його в іншому королівстві».

Принцеса дуже сильно засмутилася: адже тепер у неї тільки мама, а тата більше немає. Вона дуже хотіла бачити свого тата. Коли до принцеси приходили інші діти, щоб пограти вона їх виганяла, кидала в них іграшки, і навіть могла кого-небудь боляче вдарити. Вона постійно бігала в іншу сторону королівства, щоб перевірити чи не поїхала мама в інше королівство, як тато. А то раптом і мама вирішить не жити з принцесою. Дівчинка постійно думала від чого ж тато з ними не живе. І тут принцеса подумала, що якщо дуже добре буде себе вести, то тато повернеться. «Адже це він точно через мене поїхав в

інше королівство. Адже я постійно розкидала свої іграшки, дивилася багато мультиків. І він на мене розсердився. Все, тепер буду добре поводитися», - подумала принцеса. Так себе дівчинка і вела, проте тато не повертався.

Знову принцесу здолала злість на своїх батьків. Вона подумала, що більше нікому не потрібна, і що ні тато, ні мама її не люблять якщо вже не хочуть жити разом. Коли настала темна ніч, принцеса втекла з королівства. Вона опинилася в дрімучому лісі, там вона заблукала. Принцеса думала, що їй треба далеко піти, адже її все одно ніхто не любить. У лісі лунали дивні звуки. Дівчинка подивилася вперед і побачила будинок лісової чаклунки. Принцеса вирішила, що буде жити з нею. Коли чаклунка побачила дівчинку, то дуже зраділа. Принцесі відразу не сподобалося у чаклунки: в будинку було дуже брудно, їй не дозволяли грати, а коли принцеса малювала, то чаклунка забирала у неї малюнки і спалювала, при цьому примовляла: "Яка гидота. Фу". Принцеса хотіла від неї піти, але чаклунка поклала на дівчинку закляття, яке могли зняти тільки її батьки, якщо вони по справжньому люблять свою дочку.

Принцеса дуже засмутилася. Вона подумала, що закляття ніколи не буде знято, що батьки навіть шукати її не будуть. І тут дівчинка згадала своїх маму і тата і їй так стало сумно, адже з ними було так добре, і малюнки її вони ніколи не лаяли так, як ця відьма.

А в цей час король і королева вже три дні шукали свою дочку. І ось вони нарешті її знайшли. Дівчинка була дуже рада. Чаклунка сказала королю і королеві, що принцеса зачарована і вони не зможуть її забрати так як не люблять дівчинку. Однак батьки без перешкод забрали свою дочку, і тоді принцеса зрозуміла, що і тато, і мама її дуже сильно люблять.

Принцеса стала їздити до свого батька в інше королівство. Спочатку їй там не подобалося, але потім вона познайомилася з новими друзями, а також у неї була своя кімната для малювання. Принцеса з великим задоволенням малювала і показувала всім свої малюнки. Дівчинка знала, що батьки її ніколи не кинуть. Просто вони разом не живуть. Але продовжують як і раніше її любити.

